

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Generalne Gubernatorstwo
Relacje i dokumenty

6

צ״ר

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Seria wydawnicza:

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy

Eleonora Bergman (koordynator), Tadeusz Epsztein

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy

tom 6

Generalne Gubernatorstwo

Relacje i dokumenty

Opracowała Aleksandra Bańkowska

Przekłady

Sara Arm

Aleksandra Bańkowska

Piotr Kendziorek

Michał Koktysz

Marek Tuszewicki

Agnieszka Żółkiewska

Projekt graficzny okładki i stron tytułowych

Mikołaj Filipiuk

Przygotowanie do druku

Anna Gogolewska

Redaktor prowadzący

Szymon Morawski

Redakcja i korekta

Beata Bińko

Indeksy

Aleksandra Bańkowska

Redakcja techniczna

Zofia Kosińska

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej oraz Fundacji Taubego

FUNDACJA WSPÓŁPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

TAUBE
FOUNDATION
FOR JEWISH LIFE
AND CULTURE

Copyright © Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma 2012

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012

ISBN 978-83-61850-44-1 (ARG)

ISBN 978-83-61850-13-7 (ŻIH)

ISBN 978-83-235-0886-1 (WUW) ISBN 978-83-235-1195-3 (Pdf)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy WUW: tel. (0 48 22) 55-31-333; e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: <http://www.wuw.pl/ksiegarnia>

Wydanie I

Spis treści

Wykaz skrótów	XIX
Wstęp.....	XXIV
Nota edytorska.....	XLIV

Dystrykt krakowski

Dok. 1.	Po 09.1939, Kraków. Niemieckie władze okupacyjne, Obwieszczenie. Zbiór przepisów regulujących zachowanie Żydów na terenie Krakowa	2
Dok. 2.	09.1939–07.1940, Kraków. Tymczasowy Zarząd Gminy Wyznaniowej w Krakowie, Obwieszczenia	2
Dok. 3.	1.08.1940, Kraków, N.N., Memoriał do AJDC i ŻSS w sprawie roztoczenia opieki nad mieniem pozostawionym przez Żydów opuszczających Kraków w związku z akcją przesiedleńczą	7
Dok. 4.	b.d., Kraków. Formularz spisowy do rejestracji ludności żydowskiej w Krakowie. Druk niewypełniony	9
Dok. 5.	b.d., Kraków. GŻ w Krakowie, Blankiet poświadczenia obowiązkowej rejestracji dla ludności żydowskiej	11
Dok. 6.	10.08.1940, Kraków. Ausweis Nechy Żyłkowicz, zwolnionej z wysiedlenia z Krakowa	12
Dok. 7.	15.02.1941, Kraków. GG. Szef Dystryktu Krakowskiego. Wydział Wysiedleń II, Zezwolenie na dalszy pobyt w Krakowie dla Rywki Wittenberg	13
Dok. 8.	01.1942, Kraków. Kierownictwo Policji Kraków, Przepustka na opuszczenie getta krakowskiego wystawiona dla Neustadta (5–10.01.1942 r.)	14
Dok. 9.	[po 11.08.1940], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "קרֶאָקע" [„Kraków”]. Wysiedlenie ludności żydowskiej z Krakowa, działalność Rady Żydowskiej, obozy pracy (Pustków k. Dębicy, Lipie k. Nowego Sącza)	15
Dok. 10.	14.06.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "די געשעענישן אין קראָקע" "[1942] (8.06–29.05) [„Wydarzenia w Krakowie (29.05–8.06) [1942]”]. Opis przebiegu pierwszej akcji wysiedleńczej w krakowskim getcie	17

VI Spis treści

Dok. 11.	Po 28.05.1940, Warszawa-getto. N.N., Relacja o egzekucji kilkuset Żydów w Dynowie w 09.1939	19
Dok. 12.	21.12.1941, 23.01.1942, Rzeszów-getto. GŻ w Rzeszowie. Referat Wyszukiwaczy, L[a]buś Jakubowicz, Pisma z 21.12.1941 r. i z 23.01.1942 r. do CKU w Warszawie (na ręce [Hersza] Wassera)	20
Dok. 13.	Po 02.1942, Warszawa-getto. [Zygmunt Millet], Relacja pt. „Urlop z getta”. Relacja z podróży do Dębicy i Tarnowa	22
Dok. 14.	18.06.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Tarnów”. Relacja o akcji wysiedleńczej w Tarnowie w dniach 11–13.06.1942 r.	28

Dystrykt lubelski

Dok. 15.	Po 03.1941, Warszawa-getto. [Hersz Wasser], Notatki. Mordechaj Auerbach, Relacja pt. "לובלין - וואַרשע" [„Podróż Warszawa–Lublin”]; sprawozdanie działacza młodzieżowego z podróży w marcu 1941 r. na konferencję organizacji syjonistycznej [Ha-Noar ha-Cijoni] w Lublinie	32
Dok. 16.	[Po 19.01.1941], Warszawa-getto. N.N., Relacja [opracowanie?] pt. "לובלין" [„Lublin”]. Sytuacja ludności żydowskiej w Lublinie: prześladowania, przymusowa praca, kontrybucje	34
Dok. 17.	Po 28.01.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "לובלין" [„Lublin”]. Początki okupacji niemieckiej w Lublinie. Rejestracja Żydów. Opis aresztowania grupy Żydów 25.10.1939 r., uwięzienia i znęcania się nad nimi	36
Dok. 18.	Po 7.01.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "לובלין" [„Lublin”]. Sytuacja Żydów lubelskich od początku wojny do 01.1942 r.: napływ uchodźców, kontrybucje, szmugiel, kolaboranci, praca przymusowa, los Żydów jeńców wojennych, wysiedlenie 10 000 Żydów w 03.1941 r., obozy pracy	39
Dok. 19.	[Po 31.03.1942], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Lublin”. Akcja likwidacyjna w getcie lubelskim w II poł. marca 1942 r.	47
Dok. 20.	[Po 31.03.1942], Warszawa-getto. N.N. [Kronenberg], Relacja o akcji wysiedleńczej w getcie lubelskim w marcu 1942 r.	49
Dok. 21.	Po 04.1942, Warszawa-getto. NN., Relacja pt. „Lublin”. Losy ludności żydowskiej w Lublinie: wkroczenie Niemców 23.09.1939 r., rewizje, aresztowania, wysyłki do obozów pracy w Bełżcu i Tyszowcach, przesiedlenia na prowincję, obozy na ul. Browarnej i ul. Lipowej 7, egzekucje, głód, „akcja futrzana”, epidemie tyfusu, opis akcji likwidacyjnych w 03–04.1942 r., przesiedlenie do getta w Majdanie Tatarskim	51
Dok. 22.	Po 9.11.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja o ucieczce z getta na Majdanie Tatarskim. Opis akcji likwidacyjnej na Majdanie Tatarskim (9.11.1942), pobyt autora z żoną i synami w kryjówe, ucieczka, wędrówka do Warszawy	58
Dok. 23.	1942[?], Lublin. Dawid Lewkowicz (Lublin, ul. Szeroka 44), List do Krasnopolskiej z Kalisza (Warszawa, synagoga [?])	61
Dok. 24.	24.03.1942, Warszawa-getto. N.N. (Lublin), List z 24.03.1942 r. do N.N.	61
Dok. 25.	27.03.1942, Lublin, N.N. (Lublin [?]), Depesza do N.N. (Warszawa-getto). Prośba o pieniądze	62

Dok. 26.	8.06.1942, Biała Podlaska. Starosta powiatowy, Nadzór komunalny, Lippkow, Pismo okólne z 08.06.1942 r. do komisarza powiatowego w Wisznicach oraz burmistrzów i wójtów w powiecie Biała Podlaska. Zakaz sprzedaży mienia żydowskiego	63
Dok. 27.	Po 12.1939, Warszawa-getto. Cwi Klejman, Relacja pt. "זכרונות פון אַ געטיריבענעם. ביאַלע פּאָדלאַסק" [„Wspomnienia wygnańca. Biała Podlaska”]. Opis warunków życia uchodźców w Białej Podlaskiej	64
Dok. 28.	Po 8.06.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja o sytuacji ludności żydowskiej w Łomazach i Białej Podlaskiej. Opis pogarszających się warunków życia w Łomazach i Białej Podlaskiej, bestialstwo hitlerowców, terror psychiczny i fizyczny narzucony przez partyzantów z pobliskich lasów; deportacja 2000–3000 Żydów z Białej Podlaskiej	86
Dok. 29.	17.04.1942, Szczepieszyn. N.N., List do rodziny	88
Dok. 30.	31.10–2.12.1940, Chełm. Komisarz miasta Chełm. Starosta powiatowy Chełm, Korespondencja z RŻ w Chełmie dotycząca utworzenia getta	89
Dok. 31.	[Po 01.1940], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "כעלם פֿאַר דער צייט פֿון 30.11.39 ביז יאָנואַר 1940" [„Chełm w okresie od 30.11.[19]39 do stycznia 1940”]. Sytuacja Żydów w pierwszych miesiącach okupacji (powołanie RŻ, praca przymusowa, marsz śmierci w grudniu 1939 r., dobre stosunki z Polakami).....	93
Dok. 32.	Po 21.04.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "דער פּאָגראַם אין כעלם" [„Pogrom w Chełmie”]. Opis egzekucji ok. 400 Żydów w Chełmie w listopadzie 1939 r. oraz marszu śmierci, w którym zginęło kilkuset mężczyzn	97
Dok. 33.	25.01.1942, Sosnowica k. Parczewa. Hanka [Wermus], List z 25.01.1942 r. do N.N. (Warszawa-getto). List dotyczący pracy autorki w gospodarstwie rolnym u sołtysa (opis warunków życia).....	99
Dok. 34.	Po 15.06.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "הרוביעשאָוו און די איבעריקע שטעטלעך בשעת דער «אַקציע»" [„Hrubieszów i inne miasteczka w czasie «akcji»”] i relacja o getcie w Częstochowie	102
Dok. 35.	23.10.1940, Hrubieszów. Rada Żydowska miasta Hrubieszów, Legitymacja nr 1662 z 23.10.1940 r. dla Jehudy Glicensztejna z Grodziska	111
Dok. 36.	Po 26.06.1942, Warszawa-getto. N.N. (Hrubieszów), List z 26.06.1942 r. do N.N. (Warszawa-getto [?]). Relacja o przygotowaniach i przebiegu akcji likwidacyjnych w Hrubieszowie (31.05–9.06.1942 r.), Bełzie (3.06.1942 r.), Dubience (2.06.1942 r.)	112
Dok. 37.	Po 30.06.1942, Warszawa-getto. Dychterman, Relacja pt. „Hrubieszów – spichlerz Polski”. Charakterystyka warunków życia ludności żydowskiej w Hrubieszowie: handel, ceny, RŻ (zał. wykaz członków), stosunki z Niemcami, praca przymusowa, śmiertelność. Opis przebiegu akcji wysiedleńczych w okolicach Hrubieszowa i w samym mieście (1 i 6.06.1942 r.)	118
Dok. 38.	10.07.1942, Warszawa-getto. Dawid Mandelbaum, Relacja pt. "הרוביעשאָוו" [„Hrubieszów”]. Ucieczki Żydów z getta warszawskiego do dystryktu lubelskiego, sytuacja Żydów w Hrubieszowie, terror partyzantów, pierwsza akcja wysiedleńcza (2–10.06.1942)	130

VIII Spis treści

Dok. 39.	17.07.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Wiadomości o wydarzeniach w Hrubieszowskiem”. Opis akcji likwidacyjnej w dn. 1–10.06.1942 w okolicy Hrubieszowa	134
Dok. 40.	10.06.1942[?]. N.N. [Hrubieszowskie?], List z 10.06.1942 r. do N.N.	136
Dok. 41.	1.09.[1941?], Warszawa-getto[?], N.N. (Dubienka), List z 1.09.[1941?] do N.N. Prośba o przekazanie paczek pani Lipszyc (ul. Tłomackie 2 m. 16).....	137
Dok. 42.	Po 22.03.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "דוביענקע" [„Dubienka”]. Sytuacja w getcie w Dubience po przesiedleniu do niego 800 kobiet i dzieci wygnanych 16.03.1942 r. z Mielca	138
Dok. 43.	01.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "סקריהיטשין" [„Skryhiczyn”]. Los społeczności żydowskiej (rolników) we wsi Skryhiczyn w czasie okupacji: pogrom po wkroczeniu Niemców w 1939 r. – zastrzelono wszystkich mężczyzn w rodzinie Halperinów, wysiedlenie 22.11.1941 r.	139
Dok. 44.	Po 04.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Izbica Lub[elska]”. Opis akcji wysiedleńczej z Izbicy (24.03.1942).....	141
Dok. 45.	[Po 1.10.1941, Izbica Lubelska]. Frajda Szneurson, [Izbica], List do N.N. (ciotka i wuj). Trudna sytuacja rodziny (choroba ojca, brat w obozie). Prośba o pomoc i interwencję u Gitermana i Goldfarba. Zał. dopisek matki Frajdy do siostry i szwagra z prośbą o pomoc.....	142
Dok. 46.	22.02.1942, Izbica [Lubelska]. Frajda Szneurson, Izbica, List z 22.02.1942 r. do N.N. (kuzyn). Prośba o interwencję w RŻ w Staszowie w sprawie pracy	144
Dok. 47.	04.1942, Izbica Lubelska. N.N., List do [...] Konińskiej (Warszawa, ul. Ogrodowa 5 m. 30).....	146
Dok. 48.	Po 02.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "טורובין" [„Turobin”]. Sytuacja ludności żydowskiej w okresie okupacji: napływ uchodźców, przestępcza działalność RŻ, epidemia tyfusu.....	147
Dok. 49.	27.07.1941, Bychawa. Komisaryczny wójt gminy Bychawa, Pismo z 27.07.1941 r. do RŻ w Bychawie	150
Dok. 50.	[Po 07.1941], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Bychawa”. O prześladowaniu Żydów przez wójta Bychawy Augusta Świerkutta, volksdeutscha	151
Dok. 51.	Po 12.07.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Końskowola k. Puław”. Ankieta dotycząca sytuacji ludności żydowskiej w miasteczku wypełniona przez policjanta z SP w Warszawie, przebywającego w obozie w Końskowoli	153
Dok. 52.	25.02.1941, Opole Lubelskie. Samuel Stieber (Opole), List do Józefa Landaua (Warszawa). Prośba o pomoc dla przesiedleńca z Wiednia	156
Dok. 53.	Po 23.11.1941, Warszawa-getto. U.B.I., Relacja pt. "דיא לאגע פון דיא אידישע באפעלקערונג אין ראדזנינער קרייז" [„Sytuacja ludności żydowskiej w okręgu radzyńskim”]. Represje w Radzynie i okolicy: aresztowanie RŻ i wysyłki do obozu pracy pod Łukowem, rozstrzeliwania, ograniczenie poruszania się po mieście, zakaz kupowania u chłopów; kara śmierci za przechowywanie Żydów; kara śmierci na 25 chłopach za niedostarczenie kontyngentów; opis tortur.....	157
Dok. 54.	Po 11.1942, Warszawa-getto. Finkelsztajnowie, Relacja pt. "חורבן לוקווא" [„Zagłada Łukowa”]. Opis akcji wysiedleńczych z getta w Łukowie (5.10–	

	11.1942 r.); ucieczka rodzeństwa Finkelsztajnow z transportu do Treblinki, zachowanie ludności polskiej wobec uciekających Żydów; ocalenie Finkelsztajna z egzekucji.....	160
Dok. 55.	Po 6.06.1942, Warszawa-getto. Fiszelzon, Relacja pt. "זאמאָשט" „Zamość”. Opis sytuacji Żydów zamojskich i kolejnych dwóch akcji wysiedleńczych: 11.04. i 27.05.1942 r.....	164
Dok. 56.	Po 23.02.1942, Warszawa-getto. N.N., Fragment opracowania [?] (wspomnień [?]). Zał. list N.N. z Cieszanowa (obóz [?]) do N.N. w getcie warszawskim (opis skrajnie trudnej sytuacji bytowej)	170
Dok. 57.	27.02.1942, Józefów k. Zamościa. W. Wołkowicz (Józefów k. Zamościa), List z 27.02.1942 r. do N.N. (Leiwe) (Warszawa)	171
Dok. 58.	[Po 25.05.1942], Warszawa-getto. Rotring, Relacja "טישאָווייעץ" „Tyszowce”. Opis losów ludności żydowskiej od wybuchu wojny do wysiedlenia: pożar w 09.1939 r., represje, praca przymusowa, RŻ, przesiedlenie z Tyszowiec 25.05.1942 r. do okolicznych miejscowości	172

Dystrykt radomski

Dok. 59.	Po 22.06.1941, Warszawa-getto. Sprawozdanie z podróży inspekcyjnej A. Reinberga, inspektora AJDC, w dn. 15–22 czerwca 1941 r. przez Radom, Kielce i Jędrzejów	176
Dok. 60.	15.07.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacje dotyczące losów ludności żydowskiej w Skarżysku-Kamiennej, Chmielniku Kieleckim i Janowie Podlaskim. Opisy represji, egzekucji, sytuacji w gettach, stosunków z Polakami, przygotowań do akcji wysiedleńczych.....	183
Dok. 61.	12.1940–02.1941, Radom. Naczelna Rada Starszych Ludności Żydowskiej Dystryktu Radomskiego, Dowód osobisty Samuela Bresława, wydany dn. 11.12.1940 w Radomiu	188
Dok. 62.	Po 12.1940, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "גזירות ראָדאָם" „Prześladowania w Radomiu”. Przebieg przesiedlenia Żydów z Radomia w dn. 2–4.12.1940 r. (ok. 2000) do miasteczek powiatu buskiego i opatowskiego. Charakterystyka RŻ w Ożarowie.....	189
Dok. 63.	Po 28.02.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "ראָדאָם" „Radom”. Sytuacja ludności żydowskiej w okresie okupacji (działalność RŻ). Porównanie życia Żydów radomskich z warszawskimi	192
Dok. 64.	[Po 04.1942], Warszawa-getto. Jankiel Henig, Relacja pt. "וואָס הערט זיך" „Co słyhać”. Sytuacja ludności żydowskiej w getcie w Radomiu. Aresztowania, wysyłki do Auschwitz	194
Dok. 65.	Po 04.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "ראָדאָם" „Radom”. Sylwetki członków Rady Żydowskiej i Służby Porządkowej w Radomiu	196
Dok. 66.	30.09.1941, Częstochowa. Starosta powiatowy dr Wendler, Obwieszczenie o karze za uchylenie się od pracy przymusowej	201
Dok. 67.	[1941], Warszawa-getto. RŻ w Częstochowie, Sprawozdanie Wydziału Handlowo-Rzemieślniczego, Referatu Patentowego i Podatkowego za rok 1940	202

X Spis treści

Dok. 68.	[1941], Warszawa-getto. RŻ w Częstochowie, Sprawozdanie z działalności Wydziału Rejestracji i Statystyki (fragment – statystyka ludności żydowskiej w Częstochowie) Wydziału Robót Przymusowych, Funduszu Opieki Społecznej za 1940 r.	208
Dok. 69.	12.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "טשענסטאָכוו" [„Częstochowa”]. Sytuacja ludności żydowskiej w okresie okupacji: podziały społeczne w getcie, działalność RŻ, praca przymusowa, SP, korupcja wśród urzędników żydowskich, uchodźcy z Płocka, łapanki i aresztowania	221
Dok. 70.	04.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "טשענסטאָכאָו. יידישע מוסרים, אונטערזעלע, אונטערטראַגער, לאַבזשעס, אויסוואַפֿן. זיין דינסט ביי די אָקופאַנטן. (המשך)" [„Częstochowa. Żydowscy denuncjatorzy, przestępcy, sługusy, łobuzy, wyrzutki. Ich służba dla okupantów (kontynuacja)”]. Sytuacja ludności żydowskiej w getcie częstochowskim. Sylwetki kolaborantów żydowskich	224
Dok. 71.	Po 2.07.1942, Warszawa-getto. N.N., Trzy relacje (opracowania [?]): 1) "טשענסטאָכאָו" [„Częstochowa”]; 2) "([קיעל]צער)" [„Ostrowiec (Kielecki)”]; 3) "דער אַרבעטלאַגער אין רעיאָו (ביי סקאַרזשיסקאָ)" [„Obóz pracy w Rejowie (pod Skarżyskiem)”]	227
Dok. 72.	6.03.1941, Włoszczowa-getto. RŻ we Włoszczowie. Komitet Pomocy Uchodźcom i Biednym, Pismo z 6.03.1941 r. do J. Falka z zał. sprawozdaniem z działalności w 1940 r.	234
Dok. 73.	Po 19.06.1941, b.m. Protokół z wizytacji Komitetu Opieku[niczego] Powiatowego w Kielcach w dniach 18 i 19 czerwca 1941 r., przez inż. A. Reinberga, delegata AJDC	243
Dok. 74.	Przed 20.03.1942, Kielce. Żydowska Rada Starszych, Wydział Opieki Zdrowotnej w Kielcach, Świadectwo odswszenia i zdrowia nr 4728 dla Szmula Kapłana	245
Dok. 75.	[Po 18.03.1941], Warszawa-getto. N.N., Relacja z Kielc. Relacja z podróży [działacza Droru] w dn. 23.02–18.03.[1941]. Zachowany fragment dotyczy sytuacji Żydów w Kielcach: przesiedleńcy z Wiednia, obozy pracy, działalność polityczna	246
Dok. 76.	28.10.1939, Piotrków Trybunalski, Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Piotrkowie, „Obwieszczenie do ludności żydowskiej miasta Piotrkowa”. Zawiadomienie o ostatecznym terminie (do 31.10.1939 r.) przeprowadzenia się do getta	248
Dok. 77.	29.10.1939, Piotrków Trybunalski. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Piotrkowie, „Obwieszczenie. Do wszystkich żydowskich wytwórców i sprzedawców towarów tekstylnych, skóry, towarów skórzanych, szewców itp.” Zawiadomienie o obowiązku rejestracji spisu posiadanych towarów	249
Dok. 78.	23.11.1939, Piotrków Trybunalski. Komisarz okręgu miejskiego Piotrków, Pismo z 23.11.1939 r. do GŻ w Piotrkowie. Rozkaz dostarczenia do godz. 11 sumy 350 000 zł. Pismo podpisane przez Mellea	250
Dok. 79.	26.11.1939, Piotrków Trybunalski. Obwieszczenie władz niemieckich wzywające do rejestracji w Gminie Żydowskiej dzieci z biednych rodzin w celu ich dożywiania	250

Dok. 80.	27.11.1939, Piotrków Trybunalski, GŻ w Piotrkowie, Obwieszczenie „Do Ludności Żydowskiej m. Piotrkowa”. Wezwanie do dostarczania mebli przeznaczonych do mieszkań dla Niemców	251
Dok. 81.	28.11.1939, Piotrków Trybunalski, Obwieszczenie: „Uwaga! Wypłata dla zastępców (bezrobotnych) co czwartek”	252
Dok. 82.	01.12.1939, Piotrków Trybunalski, Komisarz okręgu miejskiego Piotrków [Hans] Drechsel. Rozporządzenie wprowadzające różne ograniczenia dla ludności żydowskiej	252
Dok. 83.	2.12.1939, Piotrków Trybunalski. Nadburmistrz miasta Piotrkowa, Obwieszczenie o nakazie noszenia gwiazdy Syjonu przez Żydów, chrzczonych Żydów i osoby, których jedno z rodziców jest Żydem	254
Dok. 84.	4–6.12.1939, Piotrków Trybunalski. Komisarz okręgu miejskiego Piotrków [Hans] Drechsel. Korespondencja z GŻ w Piotrkowie	254
Dok. 85.	7.12.1939, Piotrków Trybunalski. Narodowosocjalistyczna Opieka Społeczna. Delegat Specjalny. Piotrków, Pismo z 7.12.1939 r. do [Zelmena] Tennenberga, prezesa GŻ w Piotrkowie. Dotyczy przejęcia kontroli nad żydowskimi organizacjami opieki społecznej; ochotników do pracy (krawców)	256
Dok. 86.	7.12.1939, Piotrków Trybunalski, Obwieszczenie odnośnie do emigracji Żydów z Piotrkowa. Zawiadomienie o powołaniu Komitetu Emigracyjnego przy GŻ w Piotrkowie	257
Dok. 87.	1–8.12.1939, Piotrków Trybunalski. „Dziennik rozporządzeń dla miasta i powiatu Piotrków”, nr 7 z 1.12., nr 8 z 8.12.1939. Dwujęzyczny tygodnik władz okupacyjnych zawierający urzędowe rozporządzenia i ogłoszenia	258
Dok. 88.	20.12.1939, Piotrków Trybunalski, Obwieszczenie o nakazie przeniesienia się wszystkich Żydów do getta	277
Dok. 89.	11.1939–04.1940, Piotrków Trybunalski – getto. Rada Starszych Gminy Żydowskiej w Piotrkowie, Obwieszczenia	278
Dok. 90.	08.12.1939, Piotrków Trybunalski. GŻ w Piotrkowie, Sprawozdanie z działalności za okres 09–12.1939 r. Informacje dotyczące działania kuchni, domu dziecka, komisji mieszkaniowej, opieki lekarskiej, emigracji, pomocy uchodźcom, budżetu itd. Zał. zestawienia statystyczne	296
Dok. 91.	b.d., Piotrków. Policja i nadburmistrz m. Piotrkowa, Blankiet karty meldunkowej	303
Dok. 92.	10–11.1939, Piotrków Trybunalski – getto. GŻ w Piotrkowie, Kartki na chleb na 11–12.1939 r.	304
Dok. 93.	10.02.1940, Piotrków [Trybunalski]. RŻ w Piotrkowie, Rachunek z 10.02.1940 r. dla por. Sandnera. Należność za materiały krawieckie	305
Dok. 94.	12.03.1942, Piotrków Trybunalski. J. Krell (Piotrków Trybunalski), Odcinek wpłaty przekazu pieniężnego (50 zł)	306
Dok. 95.	Po 09.1939, Piotrków [Trybunalski]. Ulotka pt. „Żydzi są naszym nieszczęściem”. Niemiecki druk propagandowy	306
Dok. 96.	24.04.1942, Częstochowa. N.N. (Gołda). (Częstochowa), List z 24.04.1942 r. do Alfredy Winnik. List z relacją dotyczącą podróży z Warszawy do Piotrkowa,	

XII Spis treści

	próby przejścia przez granicę na ziemię wcielone do Rzeszy, aresztowania, getta w Piotrkowie	308
Dok. 97.	Po 31.12.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "גרונס פֿון דער פראָווינץ" [„Pozdrowienia z prowincji”]. Opis sytuacji ludności żydowskiej w Garbatce k. Radomia od wybuchu wojny 1939 r., stosunki z Polakami, epidemia tyfusu, utworzenie getta (12.1941 r.), zmiana relacji żydowsko-polskich w poł. 1941 r., wystąpienia antysemickie	321
Dok. 98.	Po 1940, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "קאָזעניץ" [„Kozienice”]. Ludność żydowska przed wojną i podczas okupacji niemieckiej: stosunki z kolonistami niemieckimi, wybuch wojny, bombardowanie miasteczka, ucieczka ludności do okolicznych lasów, zajęcie Kozienic przez Niemców, początek represji, sylwetka dr. Neumana, niemieckiego lekarza, który pomagał Żydom w Kozienicach	327
Dok. 99.	Po 09.1939, Radomsko. [GŻ w Radomsku], Blankiet zaświadczenia dla uzyskania ulgi przy wyrabianiu dowodu osobistego	353
Dok. 100.	Po 09.1939, Radomsko. Blankiet do spisu mieszkańców: „Wykaz członków gospodarstwa domowego w Radomsku”	354
Dok. 101.	Po 09.1939, Radomsko. GŻ w Radomsku, Blankiet do spisu ludności żydowskiej	355
Dok. 102.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Blankiet zaświadczenia do uzyskania przepustki	355
Dok. 103.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Blankiet zaświadczenia dla członków RŻ, zwalnającego z pracy przymusowej	356
Dok. 104.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Blankiet wezwania do zapłaty składki na rzecz Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Radomsku w kasie Gminy przy ul. Mickiewicza 5	357
Dok. 105.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Blankiet wezwania do opuszczenia Radomska i udania się do Piotrkowa	358
Dok. 106.	Po 09.1939, Radomsko. GŻ w Radomsku, Blankiet wezwania do zgłoszenia osób, które przybywają do Radomska na stały pobyt lub opuszczają miasto na stałe	359
Dok. 107.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Kartki na chleb na listopad 1939 r.	359
Dok. 108.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Wezwanie do pracy przymusowej (w ciągu 3 dni – czwartek, piątek, sobota)	361
Dok. 109.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Wezwanie do pracy przymusowej	362
Dok. 110.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Wezwanie do pracy przymusowej	363
Dok. 111.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Blankiet wezwania do pracy przymusowej dla kobiet	364
Dok. 112.	Po 09.1939, Radomsko. Rada Starszych GŻ w Radomsku, Blankiet wezwania do przyjęcia osób przesiedlonych z innych miast	364

Dok. 113.	Przed 1.01.1940, Radomsko. Gmina Wyznaniowa Żydowska w Radomsku Wydział Zaopatrzenia, Karnet nr 367 z 31 talonami kuchni GŻ dla Jankiela Szlamy Zelwera, uprawniającymi do otrzymania 1 posiłku dziennie od 1.01.1940 do 31.01.1940 r.	365
Dok. 114.	Po 12.1939, Warszawa-getto. [Mosze] Frenkel, Relacja pt. "רעדאָמסק" "15.12.1939 [„Radomsko 1.09.1939–15.12.1939”]. Opis sytuacji ludności żydowskiej w mieście od początku wojny do powstania getta: wrzesień 1939, represje, stosunki z Polakami, praca przymusowa, kontrybucja, getto przy ul. Limanowskiego.....	366
Dok. 115.	[Po 10.1941], Warszawa-getto. [Monisz Szyk?], Relacja pt. "טאָמאַשעוויץ" "[Tomaszów Maz[owiecki]]". Stopniowe usuwanie ludności żydowskiej z miasta: wypędzenie Żydów z „małego getta” przy ul. Piłsudskiego do Opoczna i Rawy Mazowieckiej, i „dużego getta”; liczne ofiary śmiertelne, ucieczki na wieś	384
Dok. 116.	28.01.1942, Koluszki. N.N. (Leon) (Koluszki), List z 28.01.1942 r. do N.N. (Warszawa-getto). Sytuacja w getcie w Koluszkach. Prośba o informacje o Markowiczach, wsparcie finansowe i przepustkę kolejową	386
Dok. 117.	[Po 09.1939], Warszawa-getto, N.N., Relacja o losie Żydów z Nowego Miasta [nad Pilicą] we wrześniu 1939 r. Pierwsze dni wojny, ucieczka ludności żydowskiej z miasta, rabunek mienia przez Polaków, represje Niemców wobec Żydów po wkroczeniu do Nowego Miasta (liczne ofiary śmiertelne)	387

Dystrykt warszawski

Dok. 118.	Po 25.12.1940, Warszawa-getto. Jeszaja Sz., Relacja pt. "לאַסקאַרזעו" [„Łaskarzew”]. Obraz miasteczka po wkroczeniu Niemców 17.09.1939 r., podpalenie miasta, represje wobec Żydów i Polaków, łapanki, zbiorowe egzekucje.....	392
Dok. 119.	Po 09.1942, Warszawa-getto. Mosze Zalcman, Relacja pt. "חורבן סובין" [„Zagłada Sobieni[-Jezior]”]. Opis akcji likwidacyjnej getta w Sobieniach-Jeziorach 9 października 1942 r.	398
Dok. 120.	21.01.1941, Grójec. Zarządzenie Maurera z 21.01.1941 r. dotyczące przesiedlenia Żydów zamieszkujących gminy wiejskie w powiecie grójeckim do miasteczek	400
Dok. 121.	[Po 11.1940], Warszawa-getto. N.N., Relacja o wydarzeniach w getcie w Grójcu. Fragment notatki o nastrojach w getcie w Grójcu. Informacje o działaczach partii Poalej Syjon.....	401
Dok. 122.	Po 19.08.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "גור קאַלואַריע (גער)" [„Góra Kalwaria (Ger)”. Sytuacja ludności żydowskiej przed wojną i podczas okupacji: działalność RŻ, pomoc AJDC, praca przymusowa, rozwój nielegalnego handlu z Warszawą, przesiedlenie do Warszawy 25–26.02.1941 r., los przesiedleńców w getcie warszawskim	402
Dok. 123.	Po 28.02.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "טאַרצין" [„Tarczyn”]. Żydzi w Tarczynie przed wojną, pożar miasta we wrześniu 1939 r., utworzenie getta, przesiedlenie do getta warszawskiego 28.02.1942 r.	412

XIV Spis treści

Dok. 124.	Po 28.02.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "טאַרצין" [„Tarczyn”]. Wkroczenie Niemców do miasta, aresztowanie grupy jeńców cywilnych – Polaków i Żydów – oraz wygnanie do Sieradza, utworzenie getta, przesiedlenie do getta warszawskiego 28.02.1941 r.	414
Dok. 125.	b.d., Warszawa-getto. [Czarnobroda], Relacja z pierwszych dni wojny w Łowiczu	423
Dok. 126.	Po 10.1939, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "לויװיטש" [„Łowicz”]. Relacja o traktowaniu żydowskich robotników z Warszawy, których 5.10.1939 r. wysłano do pracy w Łowiczu	424
Dok. 127.	[Po 03.1941], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "לויװיטש" [„Łowicz”]. Opis sytuacji ludności żydowskiej od 09.1939 r.: zniszczenia i ofiary w pierwszych dniach wojny, represje wobec Żydów, podpalenie synagogi, aresztowania, przybycie przesiedleńców z Łodzi, utworzenie getta, stosunki z Polakami, wysiedlenia w okolicach miasta i wygnanie Żydów z Łowicza do getta warszawskiego..	425
Dok. 128.	21.02.1942, Łowicz. N.N. (Laiwe), List do Hindy Strykowskiej (Warszawa)	432
Dok. 129.	1939–1940, Głowno, N.N. (Jakow Wolf), "טאָג בוך פֿון דעם טאָג פֿון אָנפֿאַנג קריעג, צווישן פֿיילן [און דיט] שלאָנד דעם 31/8 1939" [„Dziennik od dnia rozpoczęcia wojny polsko-niemieckiej 31.08.1939 r.”]. Opis kampanii wrześniowej w Głownie, uciekinierzy z różnych okolicznych miast, wkroczenie Niemców, życie religijne, praca przymusowa, ceny, życie codzienne w miasteczku podczas okupacji	433
Dok. 130.	[Po 02.1941], Warszawa-getto. N.N. (Nacia), Wspomnienia z pobytu w Głownie (1940–1941). Pamiętnik przesiedlonej z Łodzi, opis pobytu od 10.02.1940 r. w Głownie, wyrzucenie z miasteczka 2000 Żydów – przesiedleńców, utworzenie getta, łapanki do pracy, pożar w miasteczku, kontakty z Polakami, akcje sanitarne, przesiedlenie do Warszawy 28.02.1941 r.	470
Dok. 131.	[Po 04.1941], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "דער גלאָװנער לוח" [„Kalendarium Głowna”]. Losy ludności żydowskiej od wkroczenia Niemców do miasta 3.09.1939 r. do wysiedlenia 5.04.1941 r.	509
Dok. 132.	Po 25.02.1941, Warszawa-getto. Posterunek żandarmerii w Rogowie, Zaświadczenie z 25.02.1941 r. dla Dawida Bornsteina	513
Dok. 133.	Po 27.02.1941, Warszawa-getto. Posterunek żandarmerii Rogów, Zaświadczenie z 27.02.1941 r. dla Dawida Bornsteina o jego pracy jako przewodniczącego RŻ w Rogowie	514
Dok. 134.	Po 04.1942, Warszawa-getto. N.N. [Dora Borensztajn?], List z 04.1942 r. do męża N.N. („delegata z Rogowa” [Dawida Borensztajna (Bornsteina)?])	515
Dok. 135.	Po 03.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "סקערניעװיץ" [„Skierniewice”]. Sytuacja ludności żydowskiej od wkroczenia Niemców (9.09.1939 r.) do wypędzenia z miasta (od 01.1941 r.): rabunki, zarządzenia antyżydowskie, łapanki do pracy, obóz pracy, getto	516
Dok. 136.	b.d., Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "אם לא יגיד... (קאַלזשין)" [„Jeśli nie powie... (Kałuszyn)”]. Opis pierwszych dni wojny (1–11.09.1939 r.) w Kałuszynie: panika, wędrowni uchodźców, bombardowania	521
Dok. 137.	b.d., Warszawa-getto. N.N., Relacja o losach ludności żydowskiej w Kałuszynie podczas kampanii wrześniowej. Walki o miasto, zajęcie Kałuszyna przez	

Niemców (11.09.1939 r.) i przetrzymywanie zakładników w kościele (14–16.09.1939 r.).....	526
Dok. 138. Po 12.05.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "קאַלזשין" [„Kałuszyn”]. Ogólna informacja o prześladowaniu Żydów w Kałuszynie: spalenie miasta 11.09.1939 r., przetrzymywanie zakładników 14.09.1939 r., ucieczki z miasta, wysiedlenie 1000 Żydów do Warszawy w lutym–marcu 1941 r.	529
Dok. 139. Po 22.04.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja o wysiedleniu Żydów z Siennicy. Opis wydarzenia z 14.09.1939 r.: aresztowanie wszystkich mieszkańców (Polaków i Żydów), podpalenie miasta, zastrzelenie 9 Żydów, wysyłka mężczyzn do Jadowa	530
Dok. 140. b.d., Warszawa-getto. (Chana Rajchman), Relacja pt. „Rozmowa z 15-letnią panienką wygnaną z Wyszkowa”. Ocena stosunków z Polakami, opis wysiedlenia Żydów z Wyszkowa	531
Dok. 141. 31.01.1941, Starosta Powiatowy Sochaczew-Błonie, „Anordnung betreffend Freimachung des Kreises Sochaczew-Blonie von Juden” [„Zarządzenie dotyczące uwolnienia od Żydów powiatu Sochaczew-Błonie”]. Organizacja przesiedlenia Żydów do getta warszawskiego	533
Dok. 142. [Po 03.1941], Warszawa-getto. N.N., Zbiór relacji dotyczących wypraw z getta warszawskiego na prowincję po żywność. Przeżycia dzieci i młodych ludzi korzystających z pomocy Polaków i volksdeutsche w miejscowościach na terenie powiatu Sochaczew-Błonie	535
Dok. 143. b.d., Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Sochaczew. Cmentarz żydowski”. Dzieje cmentarza żydowskiego w Sochaczewie.....	540
Dok. 144. [Po 02.1941], Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "א' קליין בלימעלע פֿון דער פֿאַרעטערשער טעטיקייט פֿון סאַכאַטשעווער יודנראַט" [„Kwiatek ze zdradzieckiej działalności sochaczewskiego Judenratu”]. Zmiany personalne w RŻ w Sochaczewie i działalność nowego zarządu RŻ (korupcja)	543
Dok. 145. Po 11.05.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja o znęcaniu się nad grupą Żydów w okolicy Sochaczewa (1.03.1941 r.)	546
Dok. 146. 16.12.1940, 14.01.1941, Sochaczew. Starosta powiatu Sochaczew-Błonie, Powiatowy Radca Szkolny Kramer, Pisma z 16.12.1940 i 14.01.1941 do kierownika szkoły żydowskiej w Grodzisku Mazowieckim. Sprawa kursów dla krawcowych w getcie. Sprawa zakazu nauczania i używania języków: niemieckiego, polskiego i ukraińskiego w szkołach żydowskich.....	547
Dok. 147. 31.12.1939–9.03.1940, Grodzisk Mazowiecki, Rada Starszych Gminy Żydowskiej w Grodzisku Mazowieckim, Odpisy protokołów zebrań	548
Dok. 148. 9.02.1941, Warszawa-getto. Rada Żydowska [w Grodzisku Mazowieckim], Protokół nr 50 posiedzenia w dniu 9.02.1941 r.	553
Dok. 149. 07.1940–3.02.1941, Grodzisk Mazowiecki. Rada Starszych GŻ w Grodzisku Mazowieckim, Korespondencja (wychodząca) z Jehudą Glicenszteinem	555
Dok. 150. 27.11.1940–7.12.1940, Grodzisk Mazowiecki. Rada Żydowska w Grodzisku Mazowieckim, Korespondencja	557

XVI Spis treści

Dok. 151.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Grodzisk Mazowiecki”. Zarys historii Żydów w Grodzisku w okresie międzywojennym i w czasie okupacji	559
Dok. 152.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Grodzisk Mazowiecki. Synagoga i Bejs Hamedrosz”	562
Dok. 153.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Grodzisk Mazowiecki. Kąpielisko – Mykwa”	564
Dok. 154.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Grodzisk Mazowiecki. Cmentarz żydowski”	566
Dok. 155.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Przemysł pończosznicy i bereciarski”	568
Dok. 156.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], „Grodzisk Mazowiecki. Szkolnictwo dla młodzieży żydowskiej”. Załączony wyciąg protokołu zebrania Rady Żydowskiej dn. 6.01.1940 dot. powołania i działalności szkoły	570
Dok. 157.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Grodzisk Mazowiecki. Sekcja Pracy Rady Żydowskiej”. Organizacja pracy przymusowej dla ludności żydowskiej (m.in. obozy pracy w Lubelskiem). Załącznik „Wyjątki z protokołów zebrań Rady Żydowskiej w Grodzisku” dot. Sekcji Pracy	574
Dok. 158.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher?], „Sylwetka Lewkowicza Samuela, wiceprezesa Rady Żydowskiej w Grodzisku”	580
Dok. 159.	Po 07.1941, Warszawa-getto, [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Grodzisk Mazowiecki. Powroty Żydów do Grodziska po wysiedleniu”	584
Dok. 160.	Po 3.05.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja o wysiedleniu Żydów z Grodziska Mazowieckiego	587
Dok. 161.	Po 2.05.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "אמשינאוו" [„Mszczonów”. Relacja w formie listu syna do ojca o prześladowaniach ludności żydowskiej na początku okupacji niemieckiej: bombardowanie i spalenie miasta, rozstrzelania Żydów i Polaków	590
Dok. 162.	Po 1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "נאדארזין" [„Nadarzyn”. Sytuacja Żydów w Nadarzynie od pierwszego bombardowania (6.09.1939 r.) do wygnania ich do Grodziska (zima 1941 r.), a następnie do Warszawy	592
Dok. 163.	b.d., Warszawa-getto. [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Rekwizycja mebli dla wojskowości” w Podkowie Leśnej. Sylwetka i działalność Mieczysława Feldmana w Podkowie Leśnej: konfiskaty mebli i innych sprzętów domowych u osób pochodzenia żydowskiego	595
Dok. 164.	[Po 02.1941], Warszawa-getto. [Bernard Kampelmacher], Opracowanie pt. „Wiskitki. Landkomisariat Żyrardów, Kreishauptman sochaczewski”. Charakterystyka społeczności żydowskiej przed wojną, początki okupacji niemieckiej, kontrybucje, łapanki, Rada Żydowska, wysiedleńcy, działalność Komitetu Pomocy Społecznej, wysiedlenie 3.02.1941 r. do Warszawy	598
Dok. 165.	Po 11.1941, Warszawa-getto. [Zimlner], Relacja pt. „Wrażenia z pobytu w okolicach Wiskitek”. Relacja z trzykrotnego nielegalnego pobytu w okolicach Wiskitek, gdzie autor, fryzjer, pracował u chłopów	602

Dok. 166.	11.12.1940, Sochaczew. Starosta Powiatowy Sochaczew-Błonie (w zastępstwie) Reimann. Pismo z 11.12.1940 r. do [Jakuba] Barona, przewodniczącego RŻ w Żyrardowie. Załączony dokument „Anordnung über die Bildung eines jüdischen Wohnbezirk in der Stadt Żyrardow” [„Zarządzenie o utworzeniu dzielnicy żydowskiej w mieście Żyrardowie”]	605
Dok. 167.	20.01.1941, Żyrardów. Starosta Powiatowy Sochaczew-Błonie. Komisarz Powiatowy Żyrardów, Pismo (zarządzenie) z 20.01.1941 r. do Rady Żydowskiej w Żyrardowie dotyczące mieszkań ludności żydowskiej przesiedlanej do Sochaczewa.....	607
Dok. 168.	03.02.1941, Żyrardów. Urząd Pracy Sochaczew, filia Żyrardów, Zaświadczenie z 03.02.1941 r. dla pracownika Urzędu Pracy, Andersa, na zabranie z dzielnicy żydowskiej umywalki	608
Dok. 169.	Po 02.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "ושייראדאָו" [„Żyrardów”]. Sytuacja ludności żydowskiej w Żyrardowie do września 1939 r. (życie ekonomiczne, struktura społeczna i zawodowa, stosunki z Polakami, gmina żydowska) oraz najważniejsze problemy Żydów w okresie okupacji do momentu ich wygnania z miasta w lutym 1941 r.	609
Dok. 170.	9.08.1941, Baczki. Sruł Wajnberg, Pismo do Sądu Specjalnego w Warszawie....	613
Dok. 171.	04.1942, Kosów [Lacki]. Sekcja Dożywiania Dzieci przy Wydziale Opieki Społecznej w Kosowie, Ulotka z apelem do mieszkańców getta o ofiarność na rzecz dzieci	615
Dok. 172.	Po 10.1941, Kosów Lacki [?], Warszawa-getto. Hanna Lewkowicz, Relacja pt. „Notatki o życiu wysiedleńców z Kalisza w Kosowie Lackim 1939–1941”. Przyjazd i pobyt grupy przesiedleńców, stosunki z ludnością miejscową, konflikty mieszkaniowe, organizacje samopomocy, pomoc z Warszawy, przesiedlenie części Kaliszan do Sterdyni 7.03.1940 r.	616
Dok. 173.	13.04.1942, Węgrów. Idl Lajfer (Węgrów), List do A. Blumsztajna (Warszawa)	625
Dok. 174.	Po 25.01.1941, Warszawa-getto, B. Janowski, Relacja pt. „Wysiedlenie z Jeziorny”. Przebieg przesiedlenia do getta w Warszawie.....	626
Dok. 175.	Po 12.02.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "גירוש לאַמיאַנקי בײַ וואַרשע" [„Wygnanie z Łomianek pod Warszawą”]. Utworzenie getta w Łomiankach; przesiedlenie Żydów z Łomianek do Legionowa i Warszawy w listopadzie 1940 r.	631
Dok. 176.	2.12.1940, Warszawa. Starosta Powiatowy Warszawa, Pismo do przewodniczącego Gminy Żydowskiej w Młocinach dotyczące przesiedlenia Żydów do Fortu Solipse	632
Dok. 177.	Po 26.03.1942, Warszawa-getto, Berek Proza, Relacja o wypędzeniu Żydów z Okuniewa. Opis przebiegu przesiedlenia do getta warszawskiego 26.03.1942 r.; nazwiska licznych ofiar śmiertelnych	633
Dok. 178.	Po 26.03.1942, Warszawa-getto, Manes Puterman, Relacja o przesiedleniu Żydów z Wawra do getta warszawskiego.....	634
Dok. 179.	Po 27.03.1942, Warszawa-getto. Maria Edelman, Relacja z Miłosnej o przebiegu wypędzenia ludności żydowskiej do getta warszawskiego	635

XVIII Spis treści

Dok. 180.	27.03.1942, Warszawa-getto. Sara i Szymon Powsinoga, Mała Wisznia, Relacja o przesiedleniu Żydów z Okuniewa i Miłosnej do getta warszawskiego	636
Dok. 181.	11.12.1939, Otwock. Burmistrz Otwocka, Jan Gadomski, Obwieszczenie z 11.12.1939 r. o daninie nałożonej przez władze niemieckie na ludność żydowską Otwocka	641
Dok. 182.	Po 08.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja z Otwocka. Poszukiwania ukrywających się Żydów ocalałych po akcji likwidacyjnej (19.08.1942 r.) prowadzone przez szefa rembertowskiej żandarmerii, rozstrzelanie w komisariacie 450 osób, wśród nich grupy ortodoksyjnych Żydów	642
Dok. 183.	Po 01.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "גירוש פרושקאוו" [„Wygnanie z Pruszkowa”]. Sytuacja Żydów w Pruszkowie w czasie okupacji: getto, działalność RŻ, praca przymusowa, przesiedlenie do getta warszawskiego – 01.1941 r.	644
Dok. 184.	Po 24.03.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "גירוש תש"ב (פוסטעלניק)" [„Wygnanie [5]702 (Pustelnik)”]. Losy ludności żydowskiej w Pustelniku od 1939 r.: pomoc ze strony volksdeutscha Zientary, przesiedlenie do Warszawy 24.03.1942 r.	648
Dok. 185.	Po 11.1942, Warszawa-getto. N.N., Notatki dotyczące sytuacji ludności żydowskiej w okolicach Radzymina i na Białostocczyźnie. Działalność oddziałów samoobrony żydowskiej (np. w okolicach Jadowa pod dowództwem Mosze Zieleńca); akcja likwidacyjna w Radzyminie (1.10.1942 r.); ucieczki z gett	657
Dok. 186.	Po 27.05.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. "טלושיץ" [„Tłuszcz”]. Prześladowanie Żydów w Tłuszczu od chwili wkroczenia Niemców do miasteczka do wygnania 27.05.1942 r.	659
Słownik terminów		666
Bibliografia		674
Summary		679
Indeks osób		682
Indeks geograficzny		698
Wykaz sygnatur		706

Wykaz skrótów

AJDC	– American Joint Distribution Committee
AK	– Armia Krajowa
Akta AJDC	– zespół archiwalny akt American Joint Distribution Committee 1939–1941, przechowywany w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
Akta ŻSS	– zespół archiwalny akt Żydowskiej Samopomocy Społecznej, przechowywany w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
ang.	– angielski
aram.	– aramejski
ARG	– Archiwum Ringelbluma
AŻIH	– Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
b.d.	– brak daty
„Biuletyn ŻIH”	– „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”
b.m.	– brak miejsca
br.	– bieżącego roku
BT	– Biblia Tysiąclecia
CENTOS	– Centralne Towarzystwo Opieki nad Sierotami i Dziećmi Opuszczonymi
CKU	– Centralna Komisja Uchodźców
CKŻP	– Centralny Komitet Żydów w Polsce
cz.	– część
dok.	– dokument
dot.	– dotyczący
EKD	– Elektryczna Kolej Dojazdowa
fot.	– fotografia
GG	– Generalgouvernement (Generalne Gubernatorstwo)
gm.	– gmina

GŻ	– gmina żydowska
hebr.	– hebrajski
H.W.	– Hersz Wasser
HWC	– Hersh Wasser Collection (Kolekcja Hersza Wassera) w YIVO
in.	– inne
inf.	– informacja
j.	– język
k.	– karta, karty
KKO	– Komunalna Kasa Oszczędności
KOM	– Komitet Opiekuńczy Miejski
KOP	– Komitet Opiekuńczy Powiatowy
LOPP	– Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej
łac.	– łaciński
mps	– maszynopis
niem.	– niemiecki
N.N.	– imię i nazwisko nieznane
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników)
ok.	– około
ONR	– Obóz Narodowo-Radykalny
OPL	– Obrona Przeciwlotnicza
ORT	– Organizacja Rozwoju Twórczości (Ludności Żydowskiej w Polsce)
oryg.	– oryginał
PCK	– Polski Czerwony Krzyż
pol.	– polski
por.	– porównaj
POW	– Polska Organizacja Wojskowa
pow.	– powiat
PPS	– Polska Partia Socjalistyczna
przyp.	– przypis
rkps	– rękopis
ros.	– rosyjski
RP	– Rzeczpospolita Polska
RŻ	– Rada Żydowska
[s]	– <i>sic</i>
s.	– strona, strony
SA	– Sturmabteilungen NSDAP (oddziały szturmowe NSDAP)
SD	– Sonderdienst (Służba Specjalna)
SP	– Służba Porządkowa
SS	– Schutzstaffeln NSDAP (sztafety ochronne NSDAP)
TOZ	– Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej

USHMM	– United States Holocaust Memorial Museum (Amerykańskie Muzeum Pamięci Holokaustu) w Waszyngtonie
uzup.	– uzupełniony
w.	– wiek
właśc.	– właściwie
YIVO	– YIVO Institute for Jewish Research (Yidisher Visnshaftlecher Institut, Żydowski Instytut Naukowy) w Nowym Jorku
zał.	– załączony, załącznik
zob.	– zobacz
ŻIH	– Żydowski Instytut Historyczny
ŻSS	– Żydowska Samopomoc Społeczna
żyd.	– żydowski (jidysz)

Wykaz skrótów do oznaczania charakterów pisma

BB*	– N.N.
BW*	– Bluma Wasser
CA*	– N.N.
CC*	– N.N.
CK*	– Cwi Klejnman
E*	– Natan Koniński [?]
F*	– NN [Jerzy Winkler?]
FLIG*	– Daniel Fligelman
GG*	– N.N.
H*	– Elias Gutkowski
HL*	– Hanna Lewkowicz
Hub.*	– Szymon Huberband, rabin
H.W.*	– Hersz Wasser
JG*	– Jechiel Górny (zob. U*)
KK*	– Salomea Ostrowska
LEG*	– Elias Gutkowski (zob. H*)
Ł*	– Nechemiasz Tytelman
MS*	– Mordechaj Szwarcbard
NN*	– N.N.
RR*	– N.N.
SB*	– Samuel (Szmuel) Bresław
SJ*	– K.M.[?] Band
Sz.*	– S. Szajnkind
Ś*	– Abraham Lewin
Tr*	– N.N.
U*	– Jechiel Górny
Z*	– N.N.

Wykaz skrótów publikacji często przywoływanych w przypisach

- Akcja Reinhardt – Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. Dariusz Libionka, Warszawa 2004.
- Deportacje i zagłada – Tatiana Brustin-Berenstein, Deportacje i zagłada skupisk żydowskich w dystrykcie warszawskim*, „Biuletyn ŻIH” 1952, nr 1 (3), s. 83–125.
- Dni życia – Sebastian Piątkowski, Dni życia, dni śmierci. Ludność żydowska w Radomiu w latach 1918–1950*, Warszawa 2006.
- Dzieje ludności żydowskiej w Łowiczu – Jakub K. Petelewicz, Dzieje ludności żydowskiej w Łowiczu 1939–1945*, cz. 1, „Teki Historyka” 1998, nr 11, s. 89–117; cz. 2, „Teki Historyka” 1998, nr 12, s. 1–34.
- Getta tranzytowe – Robert Kuwałek, Getta tranzytowe w dystrykcie lubelskim*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. Dariusz Libionka, Warszawa 2004, s. 138–160.
- Getto warszawskie – Barbara Engelking, Jacek Leociak, Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001.
- HASAG – Krzysztof Gibaszewski, HASAG. Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 2011.
- Herrenmenschen – Markus Roth, Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzen Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, Göttingen 2009.
- Lubelska dzielnica zamknięta – Tadeusz Radzik, Lubelska dzielnica zamknięta*, Lublin 1999.
- Ludność żydowska w Otwocku – Sylwia Szymańska, Ludność żydowska w Otwocku podczas drugiej wojny światowej*, Warszawa 2002.
- Martyrologia – Tatiana Berenstein, Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*, „Biuletyn ŻIH” 1957, nr 1 (21), s. 21–92.
- Obozy hitlerowskie – Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. Czesław Pilichowski, Warszawa 1979.
- Obozy pracy – Józef Marszałek, Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998.
- Prowincja noc – Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. Barbara Engelking, Jacek Leociak, Dariusz Libionka, Warszawa 2007.
- Zagłada w Zamościu – Adam Kopciowski, Zagłada Żydów w Zamościu*, Lublin 2005.

Opracował Robert Chmielewski

W s t ę p

Niniejszy, szósty z kolei tom edycji materiałów z Archiwum Ringelbluma zawiera wszystkie relacje i dokumenty dotyczące losów ludności żydowskiej w miastach i miasteczkach Generalnego Gubernatorstwa (GG). Akta te zebrane są w inwentarzu ARG¹ w rozdziałach „Materiały do dziejów skupisk ludności żydowskiej poza Warszawą” (w części I Archiwum pod sygnaturami ARG I 684–1077 oraz w części II pod sygnaturami ARG II 330–370). Wydawcy zdecydowali się na edycję tej części Archiwum Ringelbluma w porządku geograficznym w okupacyjnym podziale administracyjnym. Tom obejmuje materiały z czterech dystryktów: krakowskiego, lubelskiego, radomskiego i warszawskiego, a pomija dystrykt galicyjski, który został uwzględniony w tomie *Relacje z Kresów*². W następnej kolejności planowane jest wydanie materiałów dotyczących Żydów na terenach wcielonych bezpośrednio do III Rzeszy³.

Prezentowany tom zawiera materiały bardzo różnorodne. Zdecydowaną większość stanowią relacje, których autorami są przesiedleńcy oraz uchodźcy z różnych miast i miasteczek GG, przebywający w latach 1940–1942 w getcie warszawskim. Znalazły się w nim także pamiętniki, dziennik i trochę korespondencji zgromadzonej przez „Oneg Szabat”⁴. Jest również niewielka liczba dokumentów osobistych, takich jak imienne przepustki, świadectwa zdrowia, ausweisy. Osobne miejsce zaj-

¹ Tadeusz Epsztein, *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, Warszawa 2011.

² *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. Andrzej Żbikowski, Warszawa 2000.

³ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 8: *Tereny wcielone do Rzeszy: okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, rejencja ciechanowska, Górny Śląsk*, oprac. Magdalena Siek, Warszawa 2012 oraz *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 9: *Kraj Warty*, oprac. Magdalena Siek, Warszawa 2012.

⁴ Duży zbiór listów, również pochodzących z terenu GG, został opublikowany w: *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1: *Listy o Zagładzie*, oprac. Ruta Sakowska, Warszawa 1997.

muje dokumentacja urzędowa: zarządzenia niemieckie, sprawozdania i protokoły rad żydowskich (RŻ), Żydowskiej Samopomocy Społecznej (ŻSS) i American Joint Distribution Committee (AJDC), korespondencja urzędowa.

Chronologicznie materiały publikowane w tym tomie sięgają okresu przed utworzeniem GG, tzn. września i października 1939 r., czasów zarządu wojskowego ziem polskich zajętych przez armię niemiecką, a niektóre teksty wspomnieniowe dotyczą nawet okresu przedwojennego. Najpóźniejsza relacja w I części ARG opatrzona jest datą 17 lipca 1942 r. – jest to zeznanie o akcji wysiedleńczej z Hrubieszowa i okolic, autorstwa 19-letniego pracownika majątku w Dłużniowie⁵. Dwie najpóźniejsze relacje w całym tomie powstały po listopadzie 1942 r. – dotyczą ucieczki z getta na Majdanie Tatarskim w Lublinie oraz oddziałów samoobrony żydowskiej w okolicach Jadowa i Radzymina⁶.

Terytorialnie najwięcej materiałów dotyczy dystryktu warszawskiego – są to relacje przesiedleńców i uchodźców. Spora liczba relacji pochodzi z miejscowości dystryktu lubelskiego, głównie z Lublina, Chełma i Hrubieszowa. Z dystryktu radomskiego jest stosunkowo niewiele relacji (cztery z Radomia, trzy z Częstochowy), natomiast dość dużo dokumentów urzędowych (z Częstochowy, Piotrkowa Trybunalskiego i Radomska). Najmniej materiałów dotyczy dystryktu krakowskiego, przy czym głównie pochodzą one z samego Krakowa.

Żydzi pod zarządem wojskowym w 1939 r.

1 września 1939 r. Niemcy dokonały inwazji na terytorium Polski. Jednocześnie rozpoczęły się ataki bombowe na wiele miast. Wojska niemieckie posuwały się w szybkim tempie: 3 września Niemcy zajęli Katowice, Częstochowę i Radomsko, 6 września – Kraków, 8 września – Łódź, 10 września – Poznań, 15 września – Przemyśl i Białystok, 17 września – Lublin. 8 września zaatakowali Warszawę; oblężenie stolicy trwało do 28 września. Miejscowa ludność uciekała przed bombardowaniami i natarciem armii niemieckiej: tysiące ludzi opuściły miejsca zamieszkania, kierując się na tereny jeszcze niezajęte przez Niemców. 17 września od wschodu wkroczyła armia radziecka, zajmując Wileńszczyznę, Polesie, Wołyń, Galicję, Białostocczyznę i początkowo Lubelszczyznę. Kampania wojenna zakończyła się 5 października kapitulacją armii gen. Franciszka Kleeberga pod Kockiem. Wcześniej, 28 września w Moskwie rządy niemiecki i radziecki podpisały traktat o granicach i przyjaźni, w którym ustalono nowy podział zajętych ziem Polski, zmieniając tym samym decyzje tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow z 23 sierpnia 1939 r.⁷

⁵ Zob. dokument nr 39 w tym tomie (dalej: dok. 39).

⁶ Dok. 22, 185.

⁷ Czesław Łuczak, *Dzieje Polski 1939–1945. Kalendarium wydarzeń*, Poznań 2007, s. 9–40. Więcej o przebiegu kampanii wrześniowej m.in. w: Tadeusz Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa

Wraz z wojskiem niemieckim na terytorium Polski wkraczały tzw. grupy operacyjne (*Einsatzgruppen*) – oddziały policyjne, których zadaniem było „zwalczanie wszelkich wrogich Rzeszy i Niemcom elementów”. To ogólne sformułowanie dawało spore możliwości działania przeciwko ludności cywilnej. Już w pierwszych dniach września nastąpiły egzekucje, wypędzenia, grabież na wielką skalę. W wielu miejscowościach internowano tzw. jeńców cywilnych. Mężczyzn zdolnych do noszenia broni aresztowano i kierowano do obozów. Takie miejsca internowania wyznaczono np. w Kętrzynie, Stablacku (Prusy Wschodnie, obecnie Stabławki), Tomaszowie Mazowieckim, Węgrowie. Zdarzało się jednak, że po kilkudniowej lub kilkutygodniowej wędrowce, której towarzyszyły: bicie, głodzenie, znęcanie się i morderstwa, internowanych puszczano wolno. Brutalność funkcjonariuszy *Einsatzgruppen* i żołnierzy niemieckich uderzała szczególnie w Żydów. Zbierano ich w jednym miejscu, bito, upokarzano, obcinano brody i pejsy, zamykano w budynkach na wiele dni, nie dostarczając wody ani żywności. Bezcieszczono zwoje Tory i przedmioty kultowe oraz podpalano synagogi. Powszechnymi zjawiskami były rabunek mienia Żydów oraz łapanki do doraźnych prac. Osobno internowano także Żydów jeńców cywilnych, m.in. w Kozienicach, Łaskarzewie, Górze Kalwarii, Tarczynie⁸. Zabijano pojedyncze osoby lub całe grupy. Liczbę żydowskich ofiar doraźnych egzekucji przeprowadzanych w okresie wrzesień 1939 – styczeń 1940 r. szacuje się na 7000⁹.

Władzę na terenach zajętych przez wojsko do 25 października 1939 r. sprawował tzw. zarząd wojskowy, przy którym działali szefowie zarządów cywilnych (od 25 września zarząd wojskowy podzielony był na cztery okręgi: Łódź, Kraków, Poznań i Gdańsk-Prusy Zachodnie). Zarządy cywilne wydały rozmaite rozporządzenia uderzające w Żydów, zwłaszcza pod względem majątkowym, takie jak zakaz przenoszenia majątku, oznakowanie przedsiębiorstw żydowskich, ograniczenie sum, które Żydzi mogą posiadać przy sobie, blokowanie kont bankowych. Rekwirowano te przedsiębiorstwa, których właściciel był nieobecny, co przy dużych przemiesz-

1990; *Kampania polska '39. Militarne i polityczne aspekty z perspektywy siedemdziesięciolecia*, red. Jerzy Kirszak, Daniel Koreś, Wrocław 2011; Leszek Moczulski, *Wojna polska 1939*, wyd. popr. i uzupeł., Warszawa 2009.

⁸ Dok. 98, 118, 122, 124.

⁹ Tatiana Berenstein, Adam Rutkowski, *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (1 IX 1939–25 X 1939 r.)*, „Biuletyn ŻIH” 1961, cz. 1, nr 2 (38), s. 3–38; cz. 2, nr 3 (39), s. 63–87; Jochen Böhlér, *Prześladowanie ludności żydowskiej w okupowanej Polsce podczas trwania zarządu wojskowego (od 1 września do 25 października 1939 r.)*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. Aleksandra Namysło, Warszawa 2008, s. 58. Więcej w: Jochen Böhlér, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, tłum. Patrycja Pieńkowska-Wiederkehr, Warszawa 2009; Szymon Datner, *55 dni Wehrmachtu w Polsce. Zbrodnie na polskiej ludności cywilnej w dniach 1 IX–25 X 1939 r.*, Warszawa 1967.

czeniu ludności w czasie wojny obronnej często się zdarzało. Zakazano dostarczania surowców rzemieślnikom żydowskim. 18 października zarząd okręgu łódzkiego (obejmujący też Warszawę i teren późniejszego dystryktu warszawskiego) wydał rozporządzenie o zakazie handlowania przez Żydów artykułami włókienniczymi i skórami, które podcięło cały żydowski przemysł łódzki oraz był wielu drobnych handlarzy i rzemieślników¹⁰.

Generalne Gubernatorstwo – podział administracyjny i władze

Część okupowanych przez Niemcy ziem polskich wcielono bezpośrednio do Rzeszy: województwa pomorskie, poznańskie i śląskie, północną i zachodnią część województwa warszawskiego, zachodnią część województw białostockiego i łódzkiego, tworząc cztery jednostki administracyjne: prowincję Prusy Wschodnie, Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy Kraj Warty i prowincję Śląsk. Z pozostałych ziem – centralnej Polski – 26 października 1939 r. na mocy dekretu Adolfa Hitlera powołano Generalne Gubernatorstwo. Administracyjne dzieliło się ono na cztery dystrykty. Dystrykt krakowski obejmował teren przedwojennego województwa krakowskiego bez powiatów Chrzanów i Wadowice i bez Spiszu i Orawy. Dystrykt lubelski odpowiadał terytorialnie obszarowi województwa lubelskiego bez powiatu siedleckiego, a z włączonymi powiatami województwa lwowskiego, niezajętymi przez ZSRR. Dystrykt radomski tworzyło województwo kieleckie i część łódzkiego, natomiast warszawski – województwo warszawskie z powiatami łowickim i skierniewickim województwa łódzkiego i powiatem siedleckim województwa białostockiego. Ostateczne ustalenie granic GG nastąpiło po 8 listopada 1939 r., kiedy wojska radzieckie wycofały się z terenu Lubelszczyzny¹¹.

Władzę centralną w GG sprawował rząd GG i generalny gubernator, którym przez cały okres okupacji był Hans Frank, rezydujący w Krakowie. Na czele dystryktów stali gubernatorzy: krakowskiego – Otto Wächter, później Richard Wendler, następnie Curt Ludwig von Burgsdorf; lubelskiego – kolejno Friedrich Schmidt, Ernst Zörner i Richard Wendler; radomskiego – Karl Lasch i Ernst Kundt; warszawskiego: Ludwig Fischer. Dystrykty dzieliły się na powiaty (*Kreis*), te zaś na gminy (*Gemeinde*). Na czele władz powiatu stali starostowie powiatowi (*Kreishauptmann*). W niektórych, większych powiatach tworzone rodzaj delegatur: komisarjaty powiatowe (*Landkommissariat*), kierowane przez komisarzy. Ponadto w niektórych miastach, takich jak Warszawa, Kraków, Radom, Lublin, Częstochowa

¹⁰ Tatiana Brustin-Berenstein, *Hitlerowskie dyskryminacje gospodarcze wobec Żydów w Warszawie przed utworzeniem getta*, „Biuletyn ŻIH” 1952, nr 2 (4), s. 162–165; Czesław Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. 1, s. 51–53, 60–63.

¹¹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 64–72.

i Kielce, tworzone starostwa miejskie – ich zwierzchnikiem był starosta miejski (*Stadthauptmann*)¹².

Władze policyjne w GG podlegały wyższemu dowódcy SS i policji w Krakowie, którym był początkowo Friedrich Krüger, a od lata 1943 r. Wilhelm Koppe. Dowódca SS był jednakże podporządkowany generalnemu gubernatorowi Frankowi. Spory kompetencyjne tych dwóch urzędników trwały przez cały okres okupacji. Policja w GG dzieliła się na dwa piony: Policję Porządkową (*Ordnungspolizei*, Orpo) i Policję Bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*, Sipo). W skład Policji Bezpieczeństwa wchodziły: Policja Kryminalna (*Kripo*) i Tajna Policja Państwowa (*Gestapo*). Policję Porządkową tworzyły: Policja Ochronna (*Schutzpolizei*) w miastach i żandarmeria w miasteczkach i wsiach oraz służby specjalne, takie jak policja drogowa (*Verkehrschutz*), kolejowa (*Bahnschutz*), leśna (*Forstschutz*), fabryczna (*Werkschutz*) i pocztowa (*Postschutz*). Komendat policji w dystrykcie miał ponadto do dyspozycji pułk SS. Orpo podlegała też Policja Polska oraz żydowska Służba Porządkowa. Na polecenie generalnego gubernatora tworzone również zależne wyłącznie od niego formacje – przede wszystkim Służbę Specjalną (*Sonderdienst*). Jej członkowie brali udział w ściąganiu kontyngentów, akcjach wysiedleńczych w gettach czy w pacyfikacjach grup partyzanckich. W październiku 1942 r. Służba Specjalna została podporządkowana władzom Policji Porządkowej¹³.

Żydzi w Generalnym Gubernatorstwie

W październiku 1939 r. w GG znajdowało się ok. 1,5 mln Żydów. Część z nich nie była rdzennymi mieszkańcami, wielu uciekło z terenów zachodnich w okresie kampanii wrześniowej, jeszcze inni zostali przesiedleni siłą¹⁴. Jednym z założeń polityki ludnościowej Niemiec było pozbycie się jak największej liczby Polaków i Żydów z terenów wcielonych do Rzeszy – uznano je za obszar osadnictwa niemieckiego. Od pierwszych dni wojny dokonywano tzw. dzikich przesiedleń do centralnej Polski; ich liczbę szacuje się na 30 000 osób. 30 października 1939 r. Heinrich Himmler, który pełnił funkcję komisarza Rzeszy do spraw umacniania niemczyzny, wydał zarządzenie o wysiedleniu z ziem, które przed I wojną światową należały do Rzeszy,

¹² *Herrenmenschen*, s. 65–86, 441; Max Freiherr Du Prel, *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet Gestaltung und Geschichte*, Krakau 1940; *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*, Krakau 1943.

¹³ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 2, s. 254–255; Jacek Andrzej Młynarczyk, „Akcja Reinhard” w gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego 1942–1943, w: *Prowincja noc*, s. 40–45.

¹⁴ Czesław Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 122–128; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1945. Atlas ziem Polski*, red. Witold Sienkiewicz, Grzegorz Hryciuk, Warszawa 2008, s. 110.

wszystkich Żydów, z okręgu Prusy Zachodnie Polaków pochodzących z byłego Królestwa Kongresowego, a z Poznańskiego i Prus Wschodnich „szczególnie wrogo nastawionej ludności polskiej”. Pierwsza fala przesiedleń planowych do GG nastąpiła w grudniu 1939 r., następna w lutym–marcu 1940, a kolejna w styczniu–marcu 1941 r. Według zbiorczych danych niemieckich do 16 marca 1941 r. przesiedlono 364 665 osób, w tym większość z Kraju Warty. Szacuje się, że było wśród nich 80–90 000 Żydów¹⁵. Drugim obszarem dużych wysiedleń Żydów do GG był teren północnego Mazowsza. Jeszcze w 1939 r. usunięto wszystkich Żydów z Goworowa, Nasielska, Serocka, Nowego Dworu, Ostrołęki, Ciechanowa, Pułtusa, Wyszkowa – w sumie ok. 30 000 ludzi. W początkach 1941 r. ok. 10 000 Żydów z rejencji ciechanowskiej wypędzono do miast i miasteczek dystryktu radomskiego GG¹⁶.

Również w granicach samego GG przeprowadzono kilka większych akcji przesiedleńczych. 18 maja 1940 r. obwieszczeniem starosty miejskiego Krakowa Carla Schmida zarządzono wysiedlenie większości Żydów – na miejscu miało pozostać 15 000 osób. Do 15 sierpnia Żydzi mieli opuszczać Kraków dobrowolnie i mogli samodzielnie wybrać miejsce zamieszkania w obrębie GG. Po tym terminie przesiedlenia były przymusowe: we wrześniu przeniesiono 9000 Żydów do miejscowości w dystrykcie krakowskim, w grudniu 11 000 do dystryktu lubelskiego¹⁷.

Kolejnym dużym przesiedleniem wewnątrz GG było przeniesienie do getta warszawskiego ok. 50 000 Żydów z miasteczek dystryktu warszawskiego: z powiatów Sochaczew-Błonie, Grójec, Łowicz i części powiatu warszawskiego (styczeń–marzec 1941 r.) Akcję tę poprzedziło przesiedlanie Żydów ze wsi i mniejszych miasteczek do większych. Wiosną 1942 r. w getcie warszawskim znaleźli się żydowscy mieszkańcy kolejnych miejscowości podwarszawskich: Wawra, Okuniewa, Miłosnej, Pustelnika, Tłuszcza, Radzymina, a w lipcu – Białej Rawskiej i Nowego Miasta¹⁸. Warto zauważyć, że ruch ludności odbywał się również w przeciwnym kierunku. Znaczna liczba przesiedleńców, nie mając możliwości utrzymania się, opuszczała getto warszawskie drogą legalną i nielegalną, kierując się często na Lubelszczyznę. Wybór tego regionu mógł być podyktowany stosunkowo długim okresem funkcjonowania tam gett otwartych, przez co wyżywienie stanowiło mniejszy problem niż w Warszawie¹⁹.

¹⁵ Dane liczbowe podano za: Maria Rutowska, *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003, s. 37. Szacunek udziału Żydów za: *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki...*, s. 62–65. Więcej: C. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 117–132.

¹⁶ Michał Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984, s. 90–97; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki...*, s. 62–65, 110–114.

¹⁷ Aleksander Bieberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1985, s. 32–33, 39–40; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki...*, s. 123–125.

¹⁸ Andrzej Żbikowski, *Żydowscy przesiedleńcy z dystryktu warszawskiego w getcie warszawskim, 1939–1942 (z pogranicza opisu i interpretacji)*, w: *Prowincja noc*, s. 227–228.

¹⁹ Np. dok. 28, 37, 38, 55; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki...*, s. 120.

W niektórych miejscowościach przymusowemu przesiedleniu podlegały najuboższe grupy ludności. Taka akcja nastąpiła w Radomiu w grudniu 1940 r., kiedy wysiedlono 2000 Żydów, kierując się listami korzystających z opieki społecznej²⁰. Na większą skalę podobne wysiedlenie przeprowadzono w Lublinie – w marcu 1941 r. usunięto z miasta 9200 Żydów²¹.

W GG znaleźli się również Żydzi z Rzeszy i państw okupowanych przez Niemcy. W lutym 1940 r. do miejscowości dystryktu lubelskiego, takich jak Bełżyce, Piaski, Głusk, deportowano ok. 1200 Żydów ze Szczecina. W lutym i marcu następnego roku do Opola Lubelskiego i Modliborzyc przybył transport Żydów wiedeńskich, liczący w sumie blisko 3000 osób. Od lutego do kwietnia 1941 r. ok. 4000 Żydów austriackich przesiedlono do dystryktu radomskiego. Natomiast od stycznia 1942 r. do GG kierowano ogromne grupy Żydów z zachodniej i środkowej Europy w związku z przygotowaniem akcji „Reinhardt”. Ludzi tych kierowano do tzw. gett tranzytowych (m.in. w Izbicy Lubelskiej, Piaskach, Rejowcu), skąd po kilku tygodniach lub miesiącach wywożono ich do ośrodków zagłady. W dystrykcie lubelskim liczba tych przesiedleńców wynosiła blisko 130 000. Ponadto ok. 4000 Żydów z Berlina, Frankfurtu nad Menem, Hanoweru i innych miast znalazło się w kwietniu 1942 r. w getcie warszawskim²².

Ogromne przemieszczenia ludności stanowiły charakterystyczną cechę czasów okupacji, co znajduje wyraz w licznych dokumentach i relacjach. W zasadzie nie było większej miejscowości w GG, w której nie wystąpiłyby problemy z ulokowaniem, wyżywieniem, zapewnieniem pracy i integracją przesiedleńców.

W miejscowościach o większej liczbie ludności żydowskiej Niemcy powoływali przedstawicielstwa Żydów – rady żydowskie²³. W zależności od wielkości gminy liczyły one od 12 do 24 członków. Często rady składały się w znacznej części z członków zarządów przedwojennych gmin wyznaniowych żydowskich. Rady miały za zadanie administrowanie społecznością żydowską i wprowadzanie w życie zarządzeń niemieckich. Z biegiem czasu rady tworzyły wokół siebie rozbudowany aparat biurokratyczny z wydzieloną Służbą Porządkową do egzekwowania ich rozporządzeń.

Bardzo szybko polityka władz niemieckich na terenie GG poszła w kierunku stopniowej izolacji ludności żydowskiej od pozostałej. Służył temu cały system prawny wprowadzany kolejnymi przepisami. Już w pierwszym dniu istnienia GG

²⁰ Dok. 62 i 63; *Dni życia*, s. 171–172, 198.

²¹ *Lubelska dzielnica zamknięta*, s. 29.

²² *Getta tranzytowe*, s. 138–160; *Getto warszawskie*, s. 309; Janina Kielboń, *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego (1939–1943)*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 163, 166, 171–177; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki...*, s. 120–124.

²³ Przedstawicielstwa te miały różne nazwy w różnych miejscowościach, np.: Rada Starszych, Rada Starszych Żydowskich, Przedstawicielstwo Starszeństwa Żydów. W tekście od wydawcy nazwy te zostały ujednolicone.

zostały wydane dwa zarządzenia uderzające bardzo mocno w społeczność żydowską: przymus pracy dla mężczyzn w wieku 14–60 lat oraz zakaz uboju rytualnego. Wkrótce zakazano również zbiorowych modlitw w synagogach i mieszkaniach²⁴. Równocześnie postępowały rekwizycje: zarówno grabieże mienia ruchomego, jak i przejmowanie pod tzw. zarząd powierniczy (komisaryczny) domów i przedsiębiorstw żydowskich. Żydów pozbawiano mienia, a zarząd nad nim przekazywano powiernikom (*Treuhänder*), którzy dużą część uzyskiwanego z niego dochodu oddawali państwowemu Zarządowi Powierniczemu (*Treuhandstelle*)²⁵. Inną metodą eksploatacji ekonomicznej było nakładanie na społeczności żydowskie kontrybucji, których nieuiszczenie groziło aresztowaniami lub śmiercią zakładników. Na przykład w Lublinie Żydzi nie byli w stanie zebrać pieniędzy na drugą kontrybucję, nałożoną 1 grudnia 1939 r., władze uwięziły zatem grupę właścicieli większych przedsiębiorstw żydowskich²⁶.

1 grudnia 1939 r. wprowadzono w GG obowiązek noszenia na ramieniu białej opaski z niebieską gwiazdą Dawida przez Żydów powyżej 10. roku życia. W niektórych miejscowościach już wcześniej nakazano używać oznak, takich jak żółta łata lub opaska. Jednocześnie nakazano oznakowanie gwiazdą Dawida sklepów żydowskich. Od 26 stycznia 1940 r. zakazano Żydom jazdy koleją. Możliwości przemieszczania się radykalnie się zmniejszyły²⁷.

Zarządzenie o przymusie pracy oznaczało w praktyce, że każdy żołnierz czy urzędnik niemiecki miał prawo zatrudnić bezpłatnie każdego spotkanego Żyda. W początkach okupacji łapanki do pracy były codzienną zmurą ludności żydowskiej. Szybko rady żydowskie wynegocjowały układ, w którym odpowiednie urzędy niemieckie zgłaszały zapotrzebowanie na określoną liczbę robotników, a rady dostarczały umówiony kontyngent. W tym celu tworzone dokładne spisy ludności żydowskiej z zaznaczeniem wieku i zawodu, a na ich podstawie rady wysyłały powołania do pracy. Niestawienie się groziło karami więzienia. Przekupywanie członków rady przez bogatszych Żydów w celu niewystawienia im wezwania do prac przymusowych było praktyką powszechną. Nieraz oficjalne zarządzenia RŻ dopuszczały wykupienie się z prac przymusowych²⁸. Prace te odbywały się

²⁴ *Getto warszawskie*, s. 54, 610.

²⁵ T. Brustin-Berenstein, *Hitlerowskie dyskryminacje gospodarcze...*, s. 156–190; Jan Grabowski, *Polscy zarządcy powierniczy majątku żydowskiego. Zarys problematyki*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005, nr 1, s. 253–260.

²⁶ *Lubelska dzielnica zamknięta*, s. 89–98. Więcej zob.: T. Berenstein, A. Rutkowski, *Prześledowanie ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej...*; T. Brustin-Berenstein, *Hitlerowskie dyskryminacje gospodarcze...*, s. 156–190; C. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 226–257; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 60–63, 560–598.

²⁷ *Getto warszawskie*, s. 55.

²⁸ Barbara Engelking, *Życie codzienne Żydów w miasteczkach dystryktu warszawskiego*, w: *Prowinia noc*, s. 137–140.

zazwyczaj w tej samej miejscowości lub w jej okolicach, a osoby powołane do nich musiały pracować określoną liczbę dni tygodniowo. Sytuacja zmieniła się w 1940 r., gdy w ramach zarządzenia o przymusie pracy zaczęto kierować robotników żydowskich do położonych nieraz w odległych miejscowościach obozów pracy różnych typów: do prac rolnych, prac przy regulacji rzek oraz melioracji nadrzecznych użytków rolnych, budowy dróg. Bardzo wiele obozów umiejscowiono w dystrykcie lubelskim. Szczególnie rozbudowano system obozów budowy umocnień na granicy z ZSRR. Należały do niego obozy w Bełżcu, Lipsku, Pławowie, Cieszanowie, Dzikowie Starym i Dzikowie Nowym. Tam od sierpnia 1940 r. kierowano liczne grupy Żydów z całego GG. Ogółem do końca wojny funkcjonowało 491 obozów pracy dla Żydów, co stanowi 58% wszystkich obozów pracy w GG²⁹.

1 stycznia 1940 r. wydano zakaz zmiany miejsca pobytu bez specjalnego zezwolenia³⁰. W praktyce ograniczanie prawa do opuszczania miejsca zamieszkania w niektórych regionach zaczęło się jeszcze wcześniej. Pierwsze getto powstało w Piotrkowie Trybunalskim na mocy zarządzenia z 5 października 1939 r. Władze miejskie wyznaczyły Żydom ulice, w których obrębie mogli mieszkać. Niemniej powtarzające się upomnienia zarówno władz niemieckich, jak żydowskich pozwalają sądzić, że zarządzenie to nie było przestrzegane³¹. W Radomsku już w grudniu 1939 r. zepchnięto Żydów w obręb jednej ulicy³². W styczniu 1940 r. powstały pierwsze getta w dystrykcie warszawskim – w Górze Kalwarii i Parysowie, następne w maju – w powiecie łowickim. W listopadzie 1940 r. zamknięto getto w Warszawie, w marcu 1941 r. w Lublinie i Krakowie, w kwietniu – w Radomiu, w sierpniu – w Częstochowie. Akcja tworzenia gett w GG trwała do końca 1941 r.³³ Trzeba zauważyć, że getta w małych miejscowościach zazwyczaj były otwarte: Żydzi mieli obowiązek mieszkać w określonych budynkach, ale nie mieli zakazu poruszania się poza nim. Zmianę w tym zakresie przyniosło dopiero rozporządzenie Hansa Franka z 15 listopada 1941 r. o karze śmierci dla Żydów złapanych poza wyznaczonymi dzielnicami, zwłaszcza że wkrótce zezwolono policji używać broni wobec Żydów usiłujących uciec z getta³⁴.

Opuszczanie gett w tym czasie było powodowane przede wszystkim koniecznością kupna żywności. Niemcy wprowadzili na terenach okupowanych reglamen-

²⁹ J. Kielboń, *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego...*, s. 167–170; *Obozy pracy*, s. 13–15, 116–121.

³⁰ *Getto warszawskie*, s. 55.

³¹ Dok. 76, 89, 96.

³² Dok. 114.

³³ B. Engelking, *Życie codzienne Żydów w miasteczkach...*, w: *Prowincja noc*, s. 168–173; Teresa Prekerowa, *Wojna i okupacja*, w: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. Jerzy Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 282–283.

³⁴ J.A. Młynarczyk, „Akcja Reinhard” w gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego..., w: *Prowincja noc*, s. 51–52.

tację żywności: ludzie otrzymywali karty żywnościowe, za które mogli kupować produkty po cenach urzędowych, sztucznie zamrożonych. Przydział kartkowy dla Żydów nie stanowił nawet biologicznego minimum. Z kolei wytwórcy żywności, czyli chłopci, musieli sprzedawać produkty żywnościowe po niskich cenach urzędowych, co rujnowało ich gospodarkę, dodatkowo nękaną przymusowymi rekwizycjami (kontyngentami) na rzecz władz. Otwierało się więc szerokie pole dla czarnego rynku. Zarządzenia niemieckie zakazywały chłopom handlu z Żydami, z kolei Żydów obowiązywał zakaz opuszczania wydzielonych dzielnic. Niemniej w małych miejscowościach nielegalny handel kwitł, a miejscowe władze niemieckie zarabiała na łapówkach. Żydzi sprzedawali za żywność usługi, wyroby rzemieślnicze oraz wyprzedawali się z całego majątku ruchomego³⁵. Ciekawe zjawisko pojawia się w kilku relacjach dotyczących przesiedleńców w getcie warszawskim. Opuszczali oni okresowo getto, kierując się do wsi w rejonie, z którego pochodzili, i tam pracowali lub żebrali, spotykając się zresztą z dużą życzliwością Polaków³⁶.

Wybuch wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 r. przyniósł radykalną zmianę w polityce niemieckiej wobec Żydów na terenach okupowanych. *Einsatzgruppen*, które wkraczały razem z armią niemiecką, miały za zadanie nie tylko zastraszać ludność miejscową (tak jak we wrześniu 1939 r. w Polsce), ale też przeprowadzać masowe egzekucje Żydów na zajmowanych terenach. Do końca 1941 r. na ziemiach wschodnich zamordowano ponad milion Żydów. W grudniu tego roku w miejscowości Chełmno nad Nerem (Kulmhof an der Nehr) uruchomiono pierwszy stacjonarny ośrodek zagłady, gdzie masowo mordowano Żydów z Kraju Warty. Do marca 1942 r. pochłonął on 145 500 ofiar³⁷.

Operacji wymordowania Żydów na terytorium GG nadano kryptonim „Reinhardt”. Rozpoczęła się ona 14 marca 1942 r. deportacją ok. 15 000 Żydów lwowskich do ośrodka zagłady w Bełżcu. W dniach 17–31 marca zamordowano w nim ok. 18 000 Żydów z getta lubelskiego. Od marca do czerwca trwały deportacje z mniejszych miejscowości dystryktu lubelskiego, m.in. z Izbicy, Zamościa, Józefowa, Końskowoli, Turobina, Chełma, Hrubieszowa, Bełza i Białej Podlaskiej – nie tylko do Bełżca, lecz także do uruchomionego w maju drugiego ośrodka zagłady w GG: Sobiboru koło Włodawy. Na początku czerwca zamordowano w Bełżcu 7000 Żydów z Krakowa, w połowie czerwca – ok. 3500 z Tarnowa (kilka tysięcy tarnowian rozstrzelano na miejscu). 22 lipca 1942 r. rozpoczęła się wielka akcja wysiedleńcza z getta warszawskiego do nowo utworzonego ośrodka zagłady w Treblince, która pochłonęła ok. 300 000 ofiar. Między sierpniem a październikiem

³⁵ Np. dok. 37, 130.

³⁶ Dok. 142, 165.

³⁷ Jacek Andrzej Młynarczyk, *Wpływ inicjatyw oddolnych Arthura Greisera i Odilona Globocnika na decyzję o wymordowaniu Żydów*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, s. 26–27.

do Trebłinki wywieziono Żydów z dystryktu warszawskiego: z Otwocka, Sobieni-Jezior, Kałuszyna, Siedlec, Radzymina, Jadowa i innych miejscowości. W dniach 4–5 oraz 16–17 sierpnia 1942 r. wysiedlono Żydów z Radomia, w drugiej połowie sierpnia z Kielc, następnie z powiatu jędrzejowskiego. Od 22 września do 7 października trwała deportacja Żydów częstochowskich do Trebłinki³⁸.

Do jesieni 1942 r. większość ludność żydowskiej w GG została wymordowana. Zachowały się tylko nieliczne getta szczątkowe – w dystrykcie krakowskim: w Przemysłu, Rzeszowie, Tarnowie, Krakowie; w lubelskim: w Łukowie, Parczewie, Międzyrzeczu, Włodawie, Końskowoli, Piaskach, Zaklikowie, Izbicy; w radomskim: w Sandomierzu, Szydłowcu, Radomsku, Ujeździe; w warszawskim: w Warszawie, Kałuszynie, Sobolewie, Kosowie, Rembertowie, Siedlcach³⁹. Ponadto pozostawiono przy życiu więźniów niektórych obozów, m.in. na Majdanku w Lublinie, w Trawninkach, Poniatowej, Budzyniu na Lubelszczyźnie, w Krakowie-Płaszowie, w obozach HASAG w Częstochowie, Kielcach i Skarżysku-Kamiennej, w kilkunastu obozach w dystrykcie Galicja⁴⁰. Getta szczątkowe istniały bardzo krótko: zaczęto je likwidować już w pierwszych miesiącach 1943 r. Ostatnia akcja wysiedleńcza w Krakowie nastąpiła 13–14 marca 1943 r. W maju 1943 r. po miesiącu walk powstańczych zlikwidowano getto warszawskie. 3 i 4 listopada 1943 r. w obozach na Majdanku w Lublinie, w Trawninkach i Poniatowej policja niemiecka przeprowadziła największą

³⁸ Szczegółowe omówienie chronologii zagłady Żydów w GG m.in. w: Tatiana Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*, „Biuletyn ŻIH” 1967, nr 1 (61), s. 5–58; Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*, München 1996; Thomas Sandkühler, „Endlösung” in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*, Bonn 1996 (dystrykt galicyjski). Ernestyna Podhorizer-Sandel, *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, „Biuletyn ŻIH” 1959, nr 30, s. 87–109 (dystrykt krakowski). *Martyrologia*; Dieter Pohl, *Von der „Judenpolitik” zum „Judenmord”: der Distrikt Lublin des Generalgouvernements*, Frankfurt am Main 1993; David Silberklang, *Żydzi i pierwsze deportacje z dystryktu lubelskiego*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 54–68 (dystrykt lubelski). Jacek Andrzej Młynarczyk, *Organizacja i realizacja „akcji Reinhardt” w dystrykcie radomskim*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 182–202; Adam Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH” 1955, nr 15–16, s. 75–182; Krzysztof Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004 (dystrykt radomski). *Deportacje i zagłada*; J.A. Młynarczyk, „Akcja Reinhardt” w *gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego...*, w: *Prowincja noc*, s. 39–74 (dystrykt warszawski).

³⁹ Dokumenty ustanawiające getta szczątkowe są opublikowane w: *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, wybór i oprac. Tatiana Berenstein, Artur Eisenbach, Adam Rutkowski, Warszawa 1957, dok. nr 163 i 164, s. 311–317. Zob. też: J.A. Młynarczyk, „Akcja Reinhardt” w *gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego...*, w: *Prowincja noc*, s. 69–70; *idem*, *Organizacja i realizacja „akcji Reinhardt” w dystrykcie radomskim*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 195.

⁴⁰ Felicja Karay, *Żydowskie obozy pracy w czasie „akcji Reinhardt”*, w: *Akcja Reinhardt*, s. 248–260. Zob. dok. 60 i 71.

w czasie II wojny światowej masową egzekucję, której ofiarami stało się ok. 42 000 żydowskich więźniów, przesiedlonych z gett całej Polski⁴¹.

Dokumenty w ARG dotyczące skupisk żydowskich w GG i ich pochodzenie

Opisane wydarzenia i sytuacje znajdują odzwierciedlenie w publikowanych w tym tomie materiałach z ARG.

Większość z nich to teksty narracyjne, o których Emanuel Ringelblum pisał: „Jakiego rodzaju materiały zachowały się w archiwum «Oneg Szabat»? Największą wartość przedstawiają monografie miast i miasteczek. Ich treścią są przeżycia, poczynając od wybuchu wojny poprzez wysiedlenie, aż do likwidacji danego skupiska żydowskiego. Monografie, pisane według naszego konspektu, uwzględniały wszystkie aspekty: życie gospodarcze, stosunek Niemców i Polaków do ludności żydowskiej, Gmina i jej działalność, pomoc społeczna, najważniejsze wydarzenia w życiu skupiska żydowskiego, jak wkroczenie Niemców, pogromy, przesiedlenia, akty okrucieństwa podczas świąt żydowskich, życie religijne, praca i problemy pracy (obozy pracy, przymus pracy, łapanie na roboty, wydział pracy Gminy, stosunek Niemców do Żydów podczas pracy itd.)”⁴².

Nazwa „monografie miast” została zastosowana przez Ringelbluma nieco na wyrost. Większość tego typu materiałów dotyczących miast i miasteczek to relacje. Ich pochodzenie jest dwojakie: część została spisana przez autorów i oddana członkom zespołu „Oneg Szabat” bądź w celu włączenia do zbiorów, bądź zrobienia kopii. W ARG znajdują się zarówno relacje w dwóch wersjach: w oryginale autor skim i w kopii wykonanej przez kopistę „Oneg Szabat”, jak również takie, które zachowały się wyłącznie w odpisach. Relacje w języku polskim czasem tłumaczono na żydowski, uzasadniając to koniecznością konspiracji. Przykładem tej praktyki jest relacja B. Janowskiego, przesiedleńca z Jeziorny do getta warszawskiego, napisana przez niego po polsku, której początkowy fragment zachował się w przekładzie na żydowski⁴³. Natomiast większość relacji w ARG została spisana na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez współpracowników „Oneg Szabat”.

Wspomniany przez Ringelbluma „konspekt” miał stanowić dla ankietatorów pomoc, nie był jednak stosowany rygorystycznie. Ringelblum przyznawał to sam:

⁴¹ *Erntefest, 3–4 listopada 1943. Zapomniany epizod Zagłady*, red. Wojciech Lenarczyk, Dariusz Libionka, Lublin 2009.

⁴² Emanuel Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego, wrzesień 1939–styczeń 1943*, tłum. Adam Rutkowski, oprac. Artur Eisenbach, Warszawa 1988, s. 481–482. W ARG zachowały się dwa konspekty dotyczące badań nad sytuacją Żydów na prowincji: ARG I 6 (Ring. I/117) i ARG I 12 (Ring. I/155).

⁴³ Dok. 174. Wersja w j. żyd.: ARG I 781 (Ring. I/980).

„Monografie miast też nie są wolne od subiektywizmu ujęcia. Chcąc dać piszącym lub opowiadającym możliwość przekazania w sposób jak najbardziej bezpośredni swych przeżyć, rezygnowaliśmy w wielu wypadkach z wymogów systematyki, godziliśmy się, że dana osoba opowiadała w dowolnej kolejności⁴⁴”. Informatorzy, autorzy relacji często nie wiedzieli, w jakim celu są przepytывani. Członkowie zespołu „Oneg Szabat” twierdzili, że zbierają materiały niezbędne do pracy ziomkostw. W ostatnim okresie przed pierwszą akcją wysiedleńczą z Warszawy (22 lipca 1942 r.) ankierzy „Oneg Szabat” nawet nie robili notatek przy rozmowach, opracowując materiał później. Było to konieczne do zachowania konspiracji – i skuteczne – jakkolwiek pomniejszało wartość relacji⁴⁵.

Wydaje się jednak, że najczęściej podczas wywiadów ankierzy robili jakieś notatki, które przeważnie się nie zachowały. Dopiero na ich podstawie sporządzano tekst przeznaczony dla ARG. Do takich notatek robionych na gorąco należą przypuszczalnie publikowane w tym tomie zapiski Hersza Wassera⁴⁶. Ich edycja nastrocza poważnych trudności, gdyż niewiele w nich pełnych zdań, a dużo równoważników zdań, skrótowych zwrotów i wyrażen oraz pojedynczych słów. Znalezienie między nimi związków jest możliwe, ale niesie ryzyko pomyłki. Zapewne Wasser zamierzał opracować z nich tekst lub dać do opracowania w późniejszym terminie. Miał on również zwyczaj sporządzania notatek dotyczących różnych spraw na jednej kartce. Na przykład obok relacji o sytuacji Żydów w getcie lubelskim znajduje się sprawozdanie z zebrania Centralnej Komisji Uchodźców w getcie warszawskim oraz lista honorariów współpracowników „Oneg Szabat”⁴⁷. Tylko we wstępnej formie zachowała się też relacja z Końskowoli (pow. Puławy), której autorem był przebywający w tamtejszym obozie policjant żydowski z getta warszawskiego. Jest to ankieta wypełniona według konspektu opracowanego w „Oneg Szabat”⁴⁸.

Wiele relacji zostało poprzedzonych charakterystyką autora, sformułowaną przez ankiera⁴⁹. Niejednokrotnie w samym tekście pojawiają się krótkie opisy sytuacji, w jakich znajdują się rozmówcy, opisy ich reakcji emocjonalnych w czasie rozmowy czy komentarze osób trzecich⁵⁰. Część relacji ma po kilka kopii, nieraz

⁴⁴ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego...*, s. 483.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 480–481.

⁴⁶ Dok. 9, 15, 16, 20, 75.

⁴⁷ Dok. 16. W niniejszym tomie publikowane są tylko notatki dotyczące prowincji.

⁴⁸ Dok. 51.

⁴⁹ Np. w dok. 39: „Mój rozmówca jest 19-letnim chłopcem. Uchodźca z Włocławka, na początku wojny przybył do Warszawy. Tutaj żył wraz z rodziną w ciężkich warunkach; w maju 1941 roku, dzięki pomocy jednego znajomego, pracującego w Radzie Żydowskiej w Hrubieszowie, wyjechał na pracę rolną i otrzymał zatrudnienie w majątku odległym od Hrubieszowa o 50 km, w Dłużniowie”.

⁵⁰ Np. w dok. 55: „Łzy pokazują się w jego oczach, głos się załamuje. Pytacie mnie: dlaczego pojechałem do Zamościa? Jego żona pomaga mu: Bo ten Żyd jest wiecznym [tułaczem], co nie daje mu trwać na miejscu.

pisanych przez kalkę – celem było ukrycie każdego egzemplarza w innej kryjówce. Niektóre są datowane, nie ma jednak pewności, czy są to daty przeprowadzenia wywiadu, czy sporządzenia gotowego tekstu, czy wreszcie przygotowania odpisu z oryginału.

Relacje zazwyczaj są anonimowe, z minimalną ilością szczegółowych danych personalnych. Niekiedy autorzy podpisywali się pseudonimem lub inicjałem. Czasem z treści relacji można ustalić imię autora. Względy bezpieczeństwa nie pozwalały na przekazanie więcej informacji. Ciekawy pod tym względem jest tekst Hanny Lewkowicz z Kosowa Lackiego. Otóż rękopiśmienny oryginał został uzupełniony, zapewne ręką Szmuela Bresława, współpracownika „Oneg Szabat”, o personalia oraz kilka dodatkowych uwag. Kopista „Oneg Szabat” jednak nie uwzględnił w kopii wprowadzonych personaliów, mimo że włączył pozostałe uwagi⁵¹.

Najwięcej publikowanych w tym tomie relacji jest autorstwa Żydów przesiedlonych z powiatów warszawskiego, grójeckiego, łowickiego i sochaczewskiego dystryktu warszawskiego do getta w Warszawie. Pierwsza fala tych przesiedleń nastąpiła zimą i wiosną 1941 r., druga – wiosną 1942 r. Około 50 000 przesiedleńców znalazło się w – i tak już zatłoczonym – getcie warszawskim bez środków do życia, zdanych na pomoc instytucji opieki społecznej. Grupy ludzi pochodzących z tych samych miejscowości tworzyły w getcie warszawskim ziomkostwa, co miało ułatwiać dystrybucję pomocy społecznej, niemniej i tak była ona drastycznie niewystarczająca. Ziomkostwa zjednoczone zostały w Centralną Komisję Uchodźców, podlegającą Sekcji Opieki nad Uchodźcami i Pogorzelcami Żydowskiej Samopomocy Społecznej – Komisji Koordynacyjnej. Ringelblum od kwietnia 1940 r. był szefem Sekcji Pracy Społecznej ŻSS w Warszawie, a od stycznia 1941 r. członkiem Komisji do spraw przesiedleńczych, która skupiała działaczy ŻSS oraz Rady Żydowskiej organizujących pomoc dla przesiedleńców i uchodźców⁵². Ułatwiała to współpracownikom „Oneg Szabat” docieranie do odpowiednich informatorów, by uzyskać wiadomości o losach Żydów z różnych miejscowości. Dlatego w ARG znalazły się relacje dotyczące losów Żydów w Grójcu, Górze Kalwarii, Tarczynie, Łowiczu, Głownie, Skierniewicach, Sochaczewie, Grodzisku Mazowieckim, Mszczonowie, Nadarzynie, Podkowie Leśnej, Wiskitkach, Żyrardowie, Jeziornie, Łomiankach, Młocinach, Okuniewie, Wawrze, Miłosnej, Pruszkowie, Pustelniku, Radzyminie czy Tłuszczu.

Naturalnie w zbiorze ARG znajdują się również relacje osób niebędących ofiarami wymienionych wcześniej przesiedleń, do których „Oneg Szabat” docierało w inny sposób – można przypuszczać, że przez prywatne kontakty. Wskazuje na

– Nie – przerywa jej mąż – zmusiła [mnie] do porzucenia Warszawy straszna drożyzna [...]” lub w dok. 180: „(żona, która siedzi obok, zaczyna mocniej płakać)”.

⁵¹ Dok. 172.

⁵² *Getto warszawskie*, s. 293, 313.

to np. relacja małżeństwa Z. z Łomaz, w której ankier „Oneg Szabat” Nechemiasz Tytelman przyznaje na wstępie, że są oni jego przedwojennymi znajomymi z „klubu”⁵³. Zwraca uwagę dość duża liczba relacji z terenu dystryktu lubelskiego, dotyczących okresu wysiedleń do ośrodków zagłady. Ich autorzy opuścili getto warszawskie z powodu panującego w nim głodu i udali się na Lubelszczyznę (Hrubieszów, Zamość, Sosnowica, Łomazy)⁵⁴. Gdy jednak wiosną 1942 r. rozpoczęły się tam deportacje do ośrodków zagłady, powrócili do Warszawy. Kilka relacji opisuje wysiedlenie z Hrubieszowa i okolic, kilka – z samego Lublina. Dwie relacje dotyczą początków okupacji w Chełmie, cztery – getta w Radomiu, trzy – getta w Częstochowie. Z innych miejscowości zachowały się pojedyncze teksty. Kilka świadectw opisuje sytuację Żydów w różnych ośrodkach. Jedno z nich, autorstwa „informatora częstochowskiego”, charakteryzuje obszernie wydarzenia w Częstochowie, streszcza rozmowy Polaków w pociągu, następnie przenosi się do Ostrowca i obozu HASAG w Skarżysku. Inna relacja zawiera krótkie notatki o Żydach w Skarżysku, Chmielniku i Janowie Podlaskim⁵⁵.

Wśród autorów publikowanych w tym tomie relacji znajdują się m.in. działacze żydowskiego podziemia. Mordechaj Auerbach, członek organizacji młodzieżowej Ha-Noar ha-Cijoni, udał się na konferencję okręgową ruchu i potem streścił jej przebieg Herszowi Wasserowi. Relacja o tytule „Hrubieszów i inne miasteczka w czasie akcji” prawdopodobnie została napisana przez Chawę Folman i Frumę Płotnicką – łączniczki organizacji Dror, wysłane na Lubelszczyznę w celu uzyskania informacji o deportacjach do ośrodków zagłady i masowym mordowaniu Żydów w czerwcu 1942 r.⁵⁶

Zupełnie inny charakter mają teksty ścisłego współpracownika „Oneg Szabat” Bernarda Kampelmachera. Pochodził on z Grodziska Mazowieckiego. Przed wojną był działaczem społecznym i kierownikiem szkoły żydowskiej. W czasie wojny wszedł w skład grodziskiej Rady Żydowskiej, a okresowo był nawet jej prezesem. Po przesiedleniu do getta warszawskiego powołał ziomkostwo grodziskie i w nim aktywnie działał. Ringelblum zachęcił go do napisania monografii Grodziska, co Kampelmacher przyjął z entuzjazmem. W ARG zachowało się kilkanaście jego szkiców dotyczących historii Żydów w Grodzisku: dzieje synagogi, cmentarza, mykwy, przemysłu i szkolnictwa w mieście w okresie przedwojennym, opis działalności Rady Żydowskiej i charakterystyka grodziskich kolaborantów w okresie okupacji. Opracował również krótkie monografie innych miejscowości powiatu sochaczewskiego: Podkowy Leśnej, Wiskitek i Sochaczewa. Kampelmacher zmarł na tyfus w 1942 r.⁵⁷ Wśród relacji wyjątkowe miejsce zajmuje obszerny

⁵³ Dok. 28.

⁵⁴ Dok. 28, 33, 37, 55.

⁵⁵ Dok. 60 i 71.

⁵⁶ Dok. 15 i 34.

⁵⁷ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego...*, s. 478. Dok. 143, 151–159, 163, 164.

dziennik z Główna, którego autorem jest drobny kupiec pasmanteryjny o imionach Jakow Wolf. Oddaje on dzień po dniu życie Żydów w tym miasteczku od września 1939 do marca 1940 r., szczegółowo opisując życie religijne, handel, problemy powodowane kolejnymi zarządzeniami niemieckimi⁵⁸.

Wśród publikowanych w tym tomie materiałów znajdują się również listy prywatne. Niektóre z nich są właściwie relacjami, np. anonimowy list z Hrubieszowa ze szczegółowym opisem akcji wysiedleńczej w czerwcu 1942 r.⁵⁹ Obszerny list Hanki Wermus z Sosnowicy czy niejakej Gołdy do Alfredy Winnik to oryginalne świadectwa zawierające wiele interesujących szczegółów⁶⁰. Inne dotyczą aktualnej sytuacji w getcie, życia codziennego itd., jeden został wysłany z obozu w Cieszanowie, jeszcze inny był pisany w trakcie akcji wysiedleńczej z Lublina. Kilka listów to zwykłe kartki pocztowe bez znaczącej treści⁶¹. Nie zawsze wiemy, jaką drogą ta korespondencja znalazła się w ARG. Kartka Samuela Stiebera do Józefa Landaua trafiła do archiwum zapewne przez brata Józefa, Aleksandra, który był współpracownikiem „Oneg Szabat”⁶². Zastanawiające są na kartce Idla Lajfera pozdrowienia dla czterech ważnych działaczy partii syjonistycznej w getcie warszawskim: być może kartka trafiła do archiwum przez kontakty partyjne⁶³. Inne listy również musiały być adresowane do współpracowników „Oneg Szabat” lub osób z nimi związanych. Podobnie niektóre dokumenty osobiste znajdujące się w zbiorze materiałów z miasteczek albo należały do członków zespołu „Oneg Szabat”, jak świadectwo odwszenia Szmuela Bresława, albo do ludzi z bliższych lub dalszych kręgów, np. ausweis Nechy Żyłkowicz, kuzynki Jakuba Rozenberga, sekretarza AJDC w Krakowie⁶⁴. Pochodzenia wielu z nich jednak nie znamy.

Ważne miejsce w zbiorze zajmują dokumenty urzędowe o różnym charakterze i proveniencji. Część z nich to obwieszczenia niemieckie. Niektóre znalazły się w ARG w oryginale, inne w odpisie. Oryginalne obwieszczenia mogły zostać po prostu zerwane ze ścian budynków czy ze słupów ogłoszeniowych. Pozyskiwano też oryginalne dokumenty z placówek żydowskiej administracji gett. Z akt, których nie można było wynieść, robiono odpisy. Takie odpisy sprawiają czasem wrażenie załącznika do relacji, np. zarządzenie wójta Bychawy o konfiskacie zwojów Tory i ksiąg religijnych doskonale uzupełnia obszerną relację z tego miasta⁶⁵. Zwraca uwagę duża liczba oryginalnych dokumentów urzędowych z Piotrkowa Trybunalskiego i Radomska, co niewątpliwie wskazuje na kontakty z pracownikami tam-

⁵⁸ Dok. 129.

⁵⁹ Dok. 36.

⁶⁰ Dok. 33, 96.

⁶¹ Dok. 23–25, 40, 41, 47, 52, 56, 57, 128, 134, 173.

⁶² Dok. 52.

⁶³ Dok. 173.

⁶⁴ Dok. 6 i 61.

⁶⁵ Dok. 49 i 50.

tejszych rad żydowskich⁶⁶. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w wypadku materiałów z Grodziska Mazowieckiego. Protokoły posiedzeń RŻ w Grodzisku Mazowieckim dostarczyli wspomniany już Bernard Kampelmacher oraz Jehuda Glicensztajn, członkowie tejże rady⁶⁷. W ARG znajdują się także odpisy korespondencji urzędowej prezesa RŻ w Chełmie Marka Frenkla, z władzami niemieckimi, sprawozdanie z działalności RŻ w Piotrkowie i korespondencja prezesa RŻ w Piotrkowie Zelmena Tennenberga, oryginał sprawozdania Komitetu Pomocy Uchodźcom i Biednym przy RŻ we Włoszczowie oraz bardzo ciekawy odpis sprawozdania RŻ w Częstochowie⁶⁸.

Ten ostatni dokument zasługuje na szczególną uwagę. W RŻ w Częstochowie w początkach 1941 r. inżynier Feliks Galewski, pracownik referatu statystycznego RŻ, sporządził obszerne sprawozdanie z działalności rady w Częstochowie za rok 1940 pt. „II Rocznik Statystyczny Rady Starszych w Częstochowie”⁶⁹. Nie jest to wyłącznie sprawozdanie administracyjne, zawiera bowiem pełny obraz życia społeczności żydowskiej: statystykę ludności, opis sytuacji gospodarczej, los przesiedleńców, problem prac przymusowych, opieki społecznej itd. „II Rocznik” liczy trzy grube tomy, zawierające wiele ręcznie wykonanych wykresów i tabel. Tekst nosi datę: styczeń 1941 r., niemniej daty pod tabelami i wykresami często są późniejsze, najpóźniejsza to 9 stycznia 1942 r. W maju 1942 r. opracowanie to zostało przekazane burmistrzowi Częstochowy Stanisławowi Rybińskiemu przez prezesa RŻ Lejba Kopińskiego. Ten egzemplarz – z odręcznym podpisem Kopińskiego – zachował się i po wojnie trafił do archiwum ŻIH⁷⁰. Natomiast w 1941 lub 1942 r. Jerzy Winkler oraz drugi, nieznany z nazwiska kopista „Oneg Szabat” wykonali ręczne odpisy fragmentów „II Rocznika” – bądź *in extenso*, bądź w streszczeniu. Fragmenty te dotyczyły kwestii demograficznych, prac przymusowych, opodatkowania i życia gospodarczego. Ale pewną zagadką pozostaje fakt, że współpracownicy ARG nie korzystali z tekstu, który znamy z AŻIH, gdyż w dokumencie z ARG znajdują się fragmenty nieobecne w egzemplarzu „II Rocznika”. Nasuwa to podejrzenie, że istniała inna wersja tego dokumentu – egzemplarz wysłany burmistrzowi został w pewnych miejscach okrojony i ocenzurowany. Wycięto np. fragment sugerujący, że nie wszyscy więźniowie obozów pracy powrócili do miasta. Kopiści „Oneg Szabat” mieli więc wgląd w wersję pierwotną. Niezależnie od tego sporządzony przez nich odpis zawiera niedokładności i błędy: pisali drobnym pismem na małych kartkach papieru. Wizualnie jest nieuporządkowany: ponieważ potrzebowali miejsca na kartce na tabele statystyczne, dzielili tekst na części, tak że trudno

⁶⁶ Dok. 76–94, 99–113.

⁶⁷ Dok. 146–150.

⁶⁸ Dok. 30, 67, 68, 72, 85, 90.

⁶⁹ Liczba „II” sugeruje, że podobne sprawozdanie wykonano w 1940 r. za rok 1939.

⁷⁰ AŻIH, Rada Starszych w Częstochowie, sygn. 213/1-3.

połączyć fragmenty w jedną całość. Ponadto pod ziemią papier uległ poważnemu zniszczeniu. Porównanie odpisu z ARG z oryginalnym egzemplarzem „II Rocznika”, który zachował się bez ubytków, pozwoliło na uporządkowanie tekstu oraz uzupełnienie niektórych braków.

W zbiorach AŻIH znajduje się również drugi egzemplarz innego dokumentu z ARG: sprawozdanie z działalności Komitetu Pomocy Uchodźcom i Biednym przy RŻ we Włoszczowie za rok 1940⁷¹. Tym razem mamy do czynienia z dwoma równoprawnymi oryginałami: tekst w obu jest niemal identyczny (różnice dotyczą układu tekstu na stronie oraz pojedynczych, nieistotnych wyrazów), pisany na tej samej maszynie i na tym samym papierze. Dokument zawiera ponadto pięć wklejek z dwunastoma fotografiami. Egzemplarz ARG został przesłany w marcu 1941 r. z Włoszczowy do dyrektora AJDC w Krakowie Izraela Falka. Do zbiorów ARG trafił więc przez kontakty współpracowników „Oneg Szabat” z AJDC. Drugi egzemplarz Rada we Włoszczowie przekazała Komitetowi Opiekuńczemu Powiatowemu ŻSS w Jędrzejowie. Przechował go do 1943 r. dr Henryk Beer, członek KOP i kierownik szpitala żydowskiego w Jędrzejowie. Po likwidacji getta Beer ukrywał się krótko u Feliksa Przypkowskiego (znanego lekarza i astronoma), u którego pozostawił egzemplarz sprawozdania. Syn Feliksa, Tadeusz Przypkowski⁷², w 1951 r. przekazał go do ŻIH. Na stronie tytułowej opisał historię tego dokumentu. Egzemplarz ten zachował się w bardzo dobrym stanie technicznym, w odróżnieniu od egzemplarza z ARG, w którym brak kilku stron, góra niemal każdej z zachowanych kartek jest ucięta, fotografie zaś są podarte i zamazane. W niniejszym tomie uzupełniono braki tekstu oraz opublikowano fotografie z lepiej zachowanego egzemplarza⁷³.

Nieco inaczej przedstawia się sytuacja z dokumentem AJDC: sprawozdaniem z podróży inspekcyjnej Artura Reinberga (inspektora AJDC) w dniach 15–22 czerwca 1941 r. do miast dystryktu radomskiego. Dokument ten w ARG jest bardzo zniszczony, podarty, z wieloma ubytkami. Niemożność kompletnego odczytania go sprawiła, że w *Inwentarzu* ARG został potraktowany jako dwa dokumenty o niejasnym pochodzeniu. Okazało się jednak, że w zespole akt ŻSS przechowywanym w AŻIH znajduje się oryginał tego sprawozdania, zachowany w doskonałym stanie technicznym⁷⁴. Dzięki temu w niniejszej edycji można było udostępnić omawiane sprawozdanie w wersji kompletnej⁷⁵. Przy tej okazji wyszło na jaw, w jaki sposób zespół „Oneg Szabat” uzyskiwał kopie dokumentów ŻSS: odpis znajdujący się w ARG jest kopią przez kalkę oryginału z zespołu akt ŻSS.

⁷¹ AŻIH, Rada Żydowska we Włoszczowie, sygn. 223/1.

⁷² Tadeusz Przypkowski (1905–1977) – fotografik, kolekcjoner, projektant zegarów słonecznych, konserwator zabytków, dyrektor Państwowego Muzeum im. Przypkowskich w Jędrzejowie.

⁷³ Dok. 72.

⁷⁴ AŻIH, Akta ŻSS, sygn. 211/865, k. 53–57.

⁷⁵ Dok. 59.

W publikowanym tomie znajduje się więcej sprawozdań z inspekcji ŻSS i AJDC przeprowadzanych w różnych miastach i miasteczkach GG, niemniej ich oryginałów lub kopii nie udało się odszukać w archiwum ŻIH.

Układ wydawnictwa

Dokumenty w tomie ułożono w układzie administracyjno-geograficznym według miejsc, których dane świadectwo dotyczy. Przynależność administracyjną miejscowości rozstrzygano na podstawie niemieckiego wydawnictwa z 1943 r. pt. *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*⁷⁶. Punktem wyjścia jest podział GG na poszczególne dystrykty, a w obrębie dystryktów na powiaty i na miejscowości w kolejności alfabetycznej. W ramach dystryktu na pierwszym miejscu znajdują się materiały dotyczące jego stolicy (poza dystryktem warszawskim), chyba że w ARG są dokumenty przekrojowe dotyczące terenu całego dystryktu. Spośród materiałów dotyczących powiatu jako pierwsze publikowane są te mówiące o mieście powiatowym. W obrębie jednej miejscowości na początku umieszczono akta urzędowe, następnie dokumenty osobiste, dalej opracowania, dzienniki, relacje i listy. Materiały jednej kategorii z jednej miejscowości ułożone są chronologicznie.

Teksty dotyczące różnych miejscowości położonych w różnych dystryktach zostały przyporządkowane ośrodkowi, któremu poświęcono najwięcej miejsca⁷⁷.

Ponowna analiza dokumentów ARG wykonana na potrzeby niniejszej edycji, ich dokładna transkrypcja i przekład pozwoliły niekiedy na precyzyjniejsze datowanie, korektę autorstwa, nazw własnych itd. w stosunku do ustaleń podanych w *Inwentarzu* ARG. Nazwiska osób występujących w publikowanych w tomie materiałach zostały sprawdzone w imiennych bazach danych zespołów akt ŻSS i AJDC 1939–1941 oraz w internetowej bazie danych getta warszawskiego <http://warszawa.getto.pl>. W razie odnalezienia istotnych danych zamieszczono krótki biogram w przypisie.

Przy ustalaniu dat świąt żydowskich oraz przeliczaniu dat kalendarza żydowskiego na kalendarz gregoriański korzystano ze strony internetowej http://calendar.zoznam.sk/jewish_calendar-pl.php.

Edycję każdego dokumentu otwiera nagłówek, w którym zamieszczono w kolejności: datę, miejsce powstania dokumentu, twórcę dokumentu (imię i nazwi-

⁷⁶ *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement...*

⁷⁷ Dok. 34, 60, 71. Dok. 34 dotyczy Hrubieszowa i okolicznych miasteczek oraz Częstochowy i znajduje się wśród dokumentów z powiatu hrubieszowskiego; dok. 60, dotyczący Skarżyska-Kamiennej, Chmielnika i Janowa Podlaskiego, znajduje się na początku dokumentów z dystryktu radomskiego; dok. 71, dotyczący Częstochowy, Ostrowca Świętokrzyskiego i Rejowa (Skarżyska-Kamiennej), umieszczono wśród relacji z Częstochowy.

sko lub nazwę urzędu, instytucji, organizacji społecznej), tytuł dokumentu wraz z określeniem jego typu (relacja, dziennik, list, telegram, sprawozdanie, obwieszczenie itd.) oraz krótki regest.

Pod tekstem dokumentu znajduje się stopka, w której zawarto następujące informacje: nazwisko autora przekładu (w wypadku tłumaczeń), sygnaturę dokumentu według nowego inwentarza oraz według starego, opis techniczny dokumentu i wskazanie podstawy wydania wraz z liczbą stron – o ile w jednostce archiwalnej jest więcej niż jeden egzemplarz danego dokumentu. Opis techniczny zawiera: określenie, czy dokument jest oryginałem (autografem) czy odpisem sporządzonym przez współpracowników „Oneg Szabat”, informację o liczbie odpisów, czy jest to rękopis, maszynopis czy druk (w wypadku rękopisu podano inicjał kopisty i narzędzie pisarskie), język dokumentu, wymiary, liczbę kart i stron całości jednostki archiwalnej, powiadomienie o dopiskach i ubytkach tekstowych oraz o załączonych powojennych notatkach Hersza Wassera. Opisy techniczne mogą również odnosić się do dokumentów opatrzonych starymi sygnaturami, które składają się na jedną nową jednostkę archiwalną. W stopce znalazła się też treść stempli pocztowych z kart, niepublikowana w tekście. Wszystkie opisy techniczne dokumentów są skopiowane z *Inwentarza ARG*, ewentualnie uzupełnione.

Nota edytorska

Podstawą edycji dokumentu jest oryginał zachowany w zbiorze ARG. Jeśli dane świadectwo jest w kilku egzemplarzach, podstawą wydania jest egzemplarz najbardziej czytelny. W wypadku dwu- lub trójjęzycznych obwieszczeń jako podstawę przyjmowano wersję polską, a w przypisach podawano ewentualnie różnice między poszczególnymi wersjami. W sytuacji występowania większych uszkodzeń do rekonstrukcji tekstu wykorzystywano wszystkie dostępne egzemplarze. W nielicznych wypadkach zniszczone i niekompletne dokumenty odtworzono na podstawie egzemplarzy zachowanych w innych kolekcjach archiwalnych: w „II Roczniku Rady Starszych w Częstochowie”, sprawozdaniu Komitetu Pomocy Uchodźcom i Biednym przy RŻ we Włoszczowie oraz raporcie Artura Reinberga dotyczącym ŻSS ubytki uzupełniono według egzemplarzy znalezionych w innych zbiorach AŻIH. Uzupełnienie treści pamiętnika z Głowna okazało się możliwe dzięki wykonanemu już po wojnie w ŻIH odpisowi maszynowemu, gdyż część relacji oryginalnej zaginęła. Odpisy powojenne okazały się także pomocne w odczytaniu fragmentów niektórych dokumentów. W momencie ich wykonywania dokumenty ARG mogły być w lepszym stanie technicznym niż obecnie.

Uzupełnienia tekstów na podstawie dokumentów spoza ARG umieszczono w nawiasach kwadratowych. Tak samo w nawiasach kwadratowych znajdują się wszelkie uzupełnienia pochodzące od wydawcy. W tekście umieszczone są numery stron oryginalnej paginacji dokumentu – również w nawiasach kwadratowych.

Stan techniczny wielu dokumentów jest zły: papier jest podarty, atrament rozmazany lub wyblakły, występują dziury. Ubytki zostały zaznaczone w tekście edycji w następujący sposób:

^a[...] ^a ubytek tekstu – brak jednego wyrazu,

^{aa}[...] ^{aa} ubytek tekstu – brak dwóch i więcej wyrazów,

[...] fragment nieczytelny – część wyrazu,

^b[...] ^b fragment nieczytelny – jeden wyraz,

^{bb}[...] ^{bb}fragment nieczytelny – dwa wyrazy i więcej.

Jeśli ubytek dotyczy większego fragmentu tekstu, jego rozmiar zaznaczono w przypisie.

Uwagi i notatki odautorskie znajdujące się na marginesach, dopisane w środku tekstu lub pod nim, w edycji zostały zaznaczone kolejnymi literami (^{c-c}, ^{d-d} itd.) i umieszczone we właściwym miejscu. Przypisy odautorskie umieszczono również w przypisach, poprzedzając je znakiem □.

Blisko połowa publikowanych w tym tomie dokumentów i relacji została spisana w języku żydowskim, kilkanaście dokumentów jest w języku niemieckim i jeden po hebrajsku. W edycji podano wyłącznie tekst przekładu na język polski. Oryginał oraz wszelkie warianty (egzemplarze, odpisy) danego dokumentu są dostępne dla czytelników w formie elektronicznej.

W tekstach przekładów nazwy miejscowości podane są w języku polskim. Pomocne w ustalaniu nazw miejscowości były wydawnictwa: *Where Once We Walked. A Guide to the Jewish Communities Destroyed in the Holocaust*, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* oraz *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement*⁷⁸.

Transkrypcja nazwisk żydowskich z alfabetu hebrajskiego na łaciński sprawia wiele trudności, gdyż sami posiadacze często zapisywali nazwisko w różny sposób. Pierwszym krokiem była zawsze próba odnalezienia danego nazwiska w dokumentach urzędowych w języku polskim z tej samej miejscowości, np. w aktach ARG, ŻSS lub AJDC. Jeśli nie udało się zweryfikować pisowni w ten sposób, sprawdzano zapis w zestawieniach Alexandra Beidera, który po przeprowadzeniu szerokiej kwerendy przyporządkował nazwiska miejscowościom i regionom⁷⁹. Musimy jednak przyjąć, że nawet pozytywnie zakończone poszukiwania nie gwarantują, iż uzyskane rozwiązanie jest w pełni zgodne z prawidłową lekcją cytowanego nazwiska. Mniejsze problemy mogą występować w zapisie imion.

W przekładach z języka żydowskiego wszystkie terminy hebrajskie związane z religią i kulturą żydowską podano według pisowni proponowanej przez autorów *Polskiego słownika judaistycznego*⁸⁰, czyli w wymowie sefardyjskiej (współczesnej), która wydaje się bardziej popularna we współczesnej polszczyźnie. W przekładach z języka niemieckiego nazwy urzędów i urzędników podano w przekładzie

⁷⁸ *Where Once We Walked. A Guide to the Jewish Communities Destroyed in the Holocaust*, red. Gary Mokotoff, Sallyann Amdur Sack, Teaneck, NJ 1991; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, oprac. komitet red. pod kierunkiem Tadeusza Bystrzyckiego, Przemyśl–Warszawa 1931–1937; *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement...*

⁷⁹ Alexander Beider, *A Dictionary of Jewish Surnames from the Kingdom of Poland*, Teaneck, NJ, 1996; *idem*, *A Dictionary of Jewish Surnames from Galicia*, Teaneck, NJ 2004.

⁸⁰ *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, red. Zofia Borzemińska, Rafał Żebrowski, Warszawa 2003.

polskim, przytaczając w przypisie brzmienie oryginalne. Bez zaznaczenia zawsze tłumaczono wyraz „Kreis” jako „powiat”.

Wszelkie podkreślenia i pogrubienia w tekście pochodzą od autorów. Uwspółcześniono ortografię i interpunkcję. Jedynie w wypadku dwóch krótkich listów w języku polskim zachowano ortografię oryginału⁸¹. Konsekwentnie wielką literą pisane są nazwy narodowości. Podział na akapity został wprowadzony przez wydawcę.

Wyjaśnienia terminów często powtarzających się w tekście umieszczono w słowniku na końcu tomu. Tom uzupełniono o indeksy: osób i miejscowości, oraz o bibliografię publikacji wykorzystanych przy opracowywaniu dokumentów.

* *
*

Na zakończenie chcę wymienić osoby, które udzieliły mi wszechstronnej pomocy w czasie opracowywania niniejszego tomu edycji Archiwum Ringelbluma i wyrazić im moją ogromną wdzięczność. Przede wszystkim dziękuję redaktorom serii wydawniczej *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*: prof. dr. hab. Tadeuszowi Epsztajnowi za całościową opiekę merytoryczną w trakcie pracy nad tomem oraz pani dr Eleonorze Bergman za wnikliwe przeczytanie tekstu. Serdecznie dziękuję Marcie Janczewskiej za dokonanie wyboru tekstów do tej publikacji.

Ogromną pracę wykonali liczni tłumacze. Składałam serdeczne podziękowania Sarze Arm za przetłumaczenie większości publikowanych w tym tomie tekstów w języku żydowskim na język polski oraz za cierpliwe odczytywanie wielu dokumentów rękopiśmiennych i zniszczonych. Agnieszce Żółkiewskiej i panu Markowi Tuszewickiemu serdecznie dziękuję za szybkie przełożenie pozostałych tekstów żydowskich. Konsultacji tłumaczom udzielił pan Yitshok Niborski z Institut national des langues et civilisations orientales oraz Biblioteki Medema w Paryżu. Panu Piotrowi Kendziorkowi wielkie dzięki za przekłady z języka niemieckiego, Michałowi Koktyśzowi zaś za przekład dokumentu hebrajskiego. Wielkiej pomocy w identyfikacji i przekładzie cytatów z Biblii i Talmudu oraz w przybliżeniu pojęć religijnych judaizmu udzielił pan Yale Reisner. Pani Alinie Skibińskiej z United States Holocaust Memorial Museum dziękuję za udostępnienie materiałów dotyczących Kozienic i Góry Kalwarii.

Serdeczne podziękowania składałam całemu zespołowi Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego: Agnieszce Reszce, Monice Taras, Michałowi Czajce, Agnieszce Jarzębowskiej i Magdalenie Siek, za liczne uwagi, doraźną pomoc i nieustanne wsparcie przez cały czas prac nad publikacją.

Aleksandra Bańkowska

⁸¹ Dok. 116 i 173.

Dystrykt krakowski

MIASTO KRAKÓW

1. *Po 09.1939, Kraków. Niemieckie władze okupacyjne, Obwieszczenie. Zbiór przepisów regulujących zachowanie Żydów na terenie Krakowa*

Na rozkaz władz przekazuje się żydowskim mieszkańcom miasta Krakowa następujące zarządzenia!

1. Zakaz uczęszczania do aryjskich restauracji na obszarze centrum miasta Krakowa.

2. Na osoby rasy żydowskiej nakłada się obowiązek informowania przy spotkaniach z aryjczykami o byciu Żydem bądź Żydówką.

3. Prowadzenie politycznych dyskusji jest Żydom z zasady zakazane.

4. Urzędowo zaleca się zgolenie bród i pejsów (loków skroniowych).

[tłum. z j. niem. Piotr Kendziorrek]

ARG I 813 (Ring. I/785/3)

Opis: oryg., druk, j. niem., 425×500 mm, k. 1, s. 1.

2. *09.1939–07.1940, Kraków. Tymczasowy Zarząd Gminy Wyznaniowej w Krakowie, Obwieszczenia*

[1) Obwieszczenie z 17.09.1939 r. o powołaniu nowego zarządu Tymczasowego Zarządu Gminy Wyznaniowej w Krakowie]

L. 24/39

Do Ludności [Ż]ydow[s]kiej!¹

Reskryptem Zarządu Miejskiego stoł[eczno-]król[ewskiego] m[iasta] Krakowa z dnia 13 września 1939 rozwiązany został dotychczasowy Tymczas[owy] Zarząd

¹ W oryg. błędnie „Zydowkiej”.

Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie i równocześnie zamianowany został nowy Zarząd tej Gminy² w następującym składzie:

1. Prof. Marek Biberstein³ – przewodniczący (Rejtana 10)⁴
2. Dr Wilhelm Goldblatt, adwokat – zastępca przewodniczącego] (Grodzka 42)
3. Radca Teodor Dembitzer⁵ (Królewska 11)
4. Inż. Władysław Kleinberger (Starowiślna 8)
5. Ferdynand Schenkel, urz[ędnik] pryw[atny] (Bonifraterska 3)
6. Inż. Bernard Willer⁶ (Żuławskiego 1)
7. Ascher Spira, właśc[iciel] realności (Dietla 50)
8. Rabin Schabse Rappaport (Dietla 63) – członkowie Zarządu
9. Radca Izidor Gottlieb⁷, agent handlowy (Dietla 3)
10. Prezes Joachim Steinberg⁸, przemysłowiec (Łokietka 11)
11. Samuel Majer, kupiec (Brzezińska 7) – zastępcy

Zawiadamiając o tym, wzywamy wszystkich członków Gminy Wyznaniowej Żydowskiej do zachowania spokoju, dawania posłuchu dla zarządzeń Władz i bezwzględnego stosowania się do naszych wskazań.

Wymieniony Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej przystąpił do normalnego prowadzenia agend gminnych i udziela wskazówek i pomocy w lokalu Gminy (ul. Skawińska 2) codziennie od godz. 10–10-tej [s].

Z polecenia Władz wzywamy:

1. Kupców, przemysłowców i rzemieślników do bezzwłocznego uruchomienia i normalnego prowadzenia sklepów i wszelkich warsztatów pracy;
2. do bezzwłocznego wpłacania do kasy Gminy Wyznaniowej Żyd[owskiej] wszelkich zaległości z tytułu podatku wyznaniowego, jak również wszelkich innych należności gminnych.

² Tzn. Rady Żydowskiej.

³ Marek Bieberstein (lub Biberstein) (?–1944) – nauczyciel, działacz społeczny, pierwszy przewodniczący RŻ w Krakowie, członek Prezydium ŻSS. Został aresztowany w połowie 1940 r., był więziony w Krakowie i Tarnowie do 1942 r. Zginął w obozie koncentracyjnym w Płaszowie.

⁴ Adresy dopisane zostały ręcznie przy nazwiskach, nie należą do treści ogłoszenia.

⁵ Teodor Dembitzer (1887–?) – z zawodu elektrotechnik, właściciel warsztatu przy ul. Poselskiej. Żonaty z Sarą z domu Wischnitzer, miał córkę Irenę. W AŻIH zachował się odpis jego kenkarty z 1941 r. Przeżył wojnę. AŻIH, Gmina Żydowska w Krakowie 1939–1942, sygn. 218/37/1685; CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 303/V/425/D1108.

⁶ Bernard Willer (1879–?) – inżynier. Miał żonę Teklę. Zob. odpis kenkarty w AŻIH, sygn. 218/37/21.

⁷ Izidor Gottlieb (1880–?) – agent handlowy w branży papierniczej. Żonaty z Rozalią z domu Dürstenfeld. Zob. odpis kenkarty w AŻIH, sygn. 218/37/12653.

⁸ Joachim Steinberg (1875–?) – stolarz, właściciel artystycznego zakładu stolarskiego przy ul. Dajwór 12/16. W RŻ był szefem wydziału podatkowego. Żonaty z Amalią z domu Reich. Zob. odpis kenkarty w AŻIH, sygn. 218/37/11196.

Żydzi miasta Krakowa!

Tylko przez najsumienniejsze spełnienie swoich obowiązków względem Gminy Wyznaniowej Żydowskiej, i to bez przymusu, oraz przez pozytywne ustosunkowanie się do zarządzeń Władz umożliwicie nam [s] należyte spełnienie obowiązków obecnemu Zarządowi Gminy Wyznaniowej Żydowskiej oraz przetrwanie ciężkich czasów wojny całej ludności.

Wzywamy wszystkich działaczy społecznych do współpracy i pomocy!

Kraków, dnia 17 września 1939

Tymcz[asowy] Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie

Prof. Marek Bieberstein m.p.⁹ przewodniczący

Adwokat Dr Wilhelm Goldblatt m.p. – zast[ępcą] przew[odniczącego]

[2) *Obwieszczenie, b.d., o przymusowym stawieniu się całej żydowskiej ludności Krakowa w dn. 22.09.1939 r. do zasypywania rowów przeciwlotniczych*]

Do Ludności Żydowskiej miasta Krakowa!

Na ludność żydowską miasta Krakowa nałożono obowiązek zasypywania wszystkich w obrębie Krakowa się znajdujących rowów przeciwlotniczych.

Roboty te muszą być wykonane w ciągu 48 godz[in].

Na skutek powyższego Tymcz[asowy] Zarząd Gminy Żyd[owskiej] wzywa całą ludność żydowską miasta Krakowa do natychmiastowego wykonania powyższych robót.

Każdy jest obowiązany o ile możliwości z łopatami i kilofami zgłosić się dla wykonania powyższych robót w piątek dnia 22 września br. od godziny 5.30. rano przed gmachem Żydowskiej Gminy Wyznaniowej Kraków, Krakowska 41, gdzie otrzyma odpowiednie wskazówki.

Żydzi! Nikt nie może się uchylić od tej pracy.

Tymcz[asowy] Zarząd Żyd[owskiej] Gminy Wyznaniowej w Krakowie

[3) *Obwieszczenie, b.d., o rejestracji, poczynwszy od 8.11.1939 r., wszystkich Żydów zamieszkałych na obszarze Gminy*]

DO LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ M. KRAKOWA I OKOLICY!

Z nakazu Władz przeprowadza Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie rejestrację wszystkich Żydów zamieszkałych stale lub czasowo na obszarze tej Gminy, tj. w Krakowie i następujących miejscowościach: Skawina, Prokocim, Wola Duchacka, Bronowice Małe, Borek Fałęcki, Czernichów, Liszki, Mogiła, Piaski Wielkie, Prądnik Czerwony, Radziszów, Ruszcza, Świątniki Górne, Tyniec, Zabierzów, Zielonki, Ochojno, Rzeszotary i Jurczyce¹⁰.

⁹ Skrót od *manu propria* (łac.) – własnoręcznie.

¹⁰ Miejscowości w pow. Kraków. Prokocim, Wola Duchacka, Bronowice Małe, Borek Fałęcki, Piaski Wielkie, Prądnik Czerwony i Tyniec obecnie znajdują się w granicach miasta Krakowa.

Rejestracja obejmuje mężczyzn i kobiety od lat 16 wzwyż.

W myśl nakazu Władz podlegają obowiązkowi rejestracji również osoby, które wystąpiły ze społeczności wyznania mojżeszowego, oraz ich potomkowie.

Rejestracja rozpocznie się dnia 8 listopada 1939 r. i przeprowadzona będzie wedle następującego porządku:

Osoby zamieszkałe w Krakowie (dzieln[ice] I–XXII) o nazwisku rozpoczynającym się na literę:

A, B	w dniu 8 listopada	1939
C, D	w dniu 9 listopada	”
E, F	w dniu 10 listopada	”
G, H	w dniu 13 listopada	”
I, J	w dniu 14 listopada	”
K	w dniu 15 listopada	”
L, M	w dniu 16 listopada	”
N, O	w dniu 17 listopada	”
P, R	w dniu 20 listopada	”
S	w dniu 21 listopada	”
T, U, V	w dniu 22 listopada	”
W, Z, X, Y	w dniu 23 listopada	”

Biura rejestracyjne znajdować się będą w następujących lokalach:

Krakowskiego Stowarzyszenia Kupców – przy ul. Grodzkiej 40

Keren Kajemet Leisrael¹¹ – przy ul. Jasnej 8

Keren Hajesod¹² – przy ul. Librowszczyzna 6

„Centosu” – przy ul. Sarego 3

Stow[arzyszenia] Rękodzielników Żydowskich – przy ul. Podbrzezie 6

Stow[arzyszenia] Ezra Chalucom¹³ przy ul. Grodzkiej 9

Klubu towarzyskiego Syjonistycz[nego] – przy ul. Grodzkiej 71

Eksternatu dla biednych dzieci żyd[owskich] przy ul. Dajwór 13

Żyd[owskiego] Klubu Sportowego „Makkabi” – przy ul. Mikołajewskiej 9

„Opieki Społecznej” – Józefińska 5 (XXII)

i czynne będą w dniach wyżej wymienionych od godz. 8-iej do 18-tej, bez przerwy.

Osoby zamieszkałe w miejscowościach Skawina, Prokocim, Wola Duchacka, Bronowice Małe, Borek Fałęcki, Czernichów, Liszki, Mogiła, Piaski Wielkie, Prądnik

¹¹ Keren Kajemet le-Israel (hebr. Żydowski Fundusz Narodowy) – fundusz gromadzący środki na wykup ziemi w Palestynie przez Żydów i jej zagospodarowanie. Założony w 1901 r., działał w całej Europie i w Palestynie.

¹² Keren ha-Jesod (hebr. Fundusz Podwalin) – instytucja finansująca działalność Agencji Żydowskiej dla Palestyny. Zbierała pieniądze na rzecz imigracji do Palestyny i osadnictwa żydowskiego na jej terytorium.

¹³ Właśc. Ezra Chalucim – jedna z organizacji młodzieżowych mających na celu ideologiczne i zawodowe przygotowanie młodzieży do życia w Palestynie.

Czerwony, Radziszów, Ruszcza, Świątniki Górne, Tyniec, Zabierzów, Zielonki, Ochojno, Rzeszotary i Jurczyce zgłoszą się do rejestracji **dnia 24 listopada 1939 r.** w godzinach wyżej oznaczonych w lokalu Krak[owskiego] Stow[arzyszenia] Kupców przy ul. Grodzkiej 40.

Osoby podlegające rejestracji winny zgłaszać się osobiście z dokumentami wykazującymi tożsamość osoby (metryka urodzin, dowód osobisty, książeczka wojskowa, paszport itp.) w jednym z powyższych lokali rejestracyjnych położonych najbliżej miejsca zamieszkania.

Rejestracja jest obowiązkowa. Niezgłoszenie się w terminie do rejestracji zagrożone jest przez Władze surową karą.

Za Tymcz[asowy] Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie
Przewodn[iczący]: Marek Bieberstein.

[4) *Obwieszczenie z 25.07.1940 r. o przymusowym wysiedleniu z Krakowa do dn. 15.08.1940 r. części ludności żydowskiej*]

Do Ludności żydowskiej m. Krakowa!

Władze zarządziły poprzednio dobrowolne przesiedlenie się przeważającej części Żydów miasta Krakowa do innych miejscowości Generalnego Gubernatorstwa, zezwalając wszystkim, którzy dobrowolnie opuszczą Kraków do dnia 15 sierpnia 1940, na wybór miejsca osiedlenia i na zabranie ze sobą całego mienia¹⁴.

Równocześnie zagroziły Władze przymusowym wysiedleniem wszystkich Żydów, którzy do 15 sierpnia 1940 dobrowolnie Krakowa nie opuszczą.

Ponieważ powyższemu zarządzeniu nie stało się zadość w dostatecznych rozmiarach, postanowiły Władze poddać przymusowemu wysiedleniu zasadniczo wszystkich Żydów Krakowa.

Ostatnio dnia 23 lipca 1940 postanowiły Władze rozpocząć przymusową ewakuację wszystkich Żydów Krakowa z dniem 16 sierpnia 1940, przy utrzymaniu prawa dobrowolnego przesiedlenia się do dnia 15 sierpnia 1940.

Z dniem 16 sierpnia 1940 przystąpią zatem Władze do przymusowego wydalenia Żydów z Krakowa przy użyciu środków policyjnych.

Wzywamy zatem wszystkich Żydów Krakowa do natychmiastowego rozpoczęcia dobrowolnego przesiedlenia się z Krakowa do innych miast i miejscowości w granicach Generalnego Gubernatorstwa i to zasadniczo do miejscowości odleg-

¹⁴ Usunięcie Żydów z Krakowa nastąpiło na mocy zarządzenia starosty miejskiego (*Stadthauptmann*) Carla Schmidta z 18 maja 1940 r. Do 15 sierpnia Żydzi mogli wyjeżdżać dobrowolnie do dowolnego miejsca w GG. W Krakowie miało pozostać 15 000 Żydów. We wrześniu i listopadzie przymusowo przesiedlono 20 000 osób do miejscowości w dystryktach krakowskim i lubelskim. A. Bieberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, s. 32–33, 39–40.

łych od Krakowa celem zapewnienia sobie w ten sposób prawa do dobrowolnego wyboru przyszłego miejsca zamieszkania oraz prawa swobodnego zabrania swego mienia, a w szczególności urządzenia i przedmiotów użytku, bez względu na to, czy nakaz przesiedleńczy został doręczony, czy też nie.

Kto nie dotrzyma powyższego terminu dobrowolnego przesiedlenia się, narażonym będzie na utratę powyższych uprawnień.

Leży zatem w najistotniejszym interesie każdego Żyda i każdej Żydówki nie wyczekiwać na przymusową ewakuację, lecz jeszcze przed 15 sierpnia 1940 opuścić dobrowolnie Kraków i to możliwie zaraz.

Zezwolenia na użycie kolei¹⁵, dowody osobiste i wszelkie inne informacje co do możliwych ulg udziela Biuro Przesiedleńcze Gminy Żydowskiej w Krakowie, Brzozowa 5.

GMINA ŻYDOWSKA W KRAKOWIE

Przewodniczący: Marek Bieberstein

Kraków, dnia 25 lipca 1940.

ARG I 811 (Ring. I/785/1)

Opis: oryg., druk, rkps, j. niem., pol., 615×475, 625×470, 620×465, 235×314 mm, drobne uszkodzenia i ubytki tekstu (dok. 2), k. 4, s. 4.

Dokument w j. niem. i pol. Edycja na podstawie tekstu polskiego.

1.08.1940, Kraków, N.N., Memoriał do AJDC i ŻSS w sprawie roztoczenia opieki nad mieniem pozostawionym przez Żydów opuszczających Kraków w związku z akcją przesiedleńczą

3.

[1] ^{aa}[...] ^{aa}[z]arządzeniu o wysiedleniu Żydów z Krakowa¹⁶ za[...] ^{aa}[...] ^{aa}, że Żydzi opuszczający dobrowolnie miasto do ^{aa}[...] ^{aa} mogą zabrać i przenieść cały swój dobytek mająt[kowy].

¹⁵ Zakaz jazdy koleją dla Żydów w GG został wprowadzony zarządzeniem generalnego gubernatora Hansa Franka z 26 stycznia 1940 r.

¹⁶ Zob. przyp. 14 przy dok. 2.

^{aa}[...] ^{aa} w związku z tym zarządzeniem pozwalamy sobie przedło[żyć] ^{aa}[...] ^{aa} [nas]tępującej sprawie:

^{aa}[...] ^{aa} [te]renie miasta Krakowa większość Żydów posiada od ^a[...] ^a [c]zasami od dziesiątek lat, a nawet i więcej swoje przed[się]biostwa] handlowe, przemysłowe, warsztaty rzemieślnicze, gabinety [den]tystyczne, urządzenia techniczne i inne zakłady pracy ^a[...] ^a

Termin udzielony ludności żydowskiej Krakowa do ewen[tualnej] likwidacji, względnie przeniesienia do innych miejscowos[ci] [według za]rządzeń jest zbyt krótki, aby w tym okresie było możliwym [wykonanie?] takiej pracy bez ogromnych strat. Często zdarza się również ^a[...] ^a przeprowadzenia likwidacji ze względu na brak nabywców.

Przy opuszczeniu tedy miasta przez Żydów pozostanie ^a[...] ^a wiele przedsiębiorstw żydowskich, zakładów pracy, dalej [nieruchom]ości, stanowiących bardzo często wyłączne źródło utrzymania [poszcze]łnego właściciela, wreszcie bardzo liczne zablokowane ka[pitały] na kontach bankowych, depozyty oraz urządzenia domowe w bar[dzo zn]acznnej ilości.

Dla roztoczenia opieki nad pozostałym mieniem tych Żydów, którzy w związku z akcją wysiedleńczą opuszczą miasto, należy utworzyć Żydowskie Społeczne Towarzystwo Powiernicze (eine Jüdische Soziale Treuhandgesellschaft).

Celem i zadaniem tej instytucji będzie czuwać, aby majątki te zostały w należytym porządku utrzymane, ewentualnie wydierżawione, a o ile zajdzie konieczność, zlikwidowane, a ich właściciele mieli możliwość otrzymywania środków utrzymania w ramach obowiązujących przepisów, względnie by majątki te były nadal pod fachowym kierownictwem prowadzone, dalej, aby długie, należności podatkowe i inne świadczenia zostały wyrównane, a wierzytelności ściągnięte.

Wyłonięne by zostały następujące działy, względnie pododdziały:

1. nieruchomości
2. kapitałów bankowych i depozytów
3. ruchomości
4. przedsiębiorstw handlowych, przemysłowych, rzemieślniczych
5. zakładów pracy zawodów wolnych

[2] ^{aa}[...] ^{aa} [...]czkich będzie miał za zadanie ^{aa}[...] ^{aa} [...]one zostały na konta zabloko[wane] ^{aa}[...] ^{aa} [...]cz Treuhandstelle kwoty na u[...] ^{aa}[...] ^{aa} wypłacane, względnie przekazywane ^{aa}[...] ^{aa} Ponadto dział ten miałby za zadanie ^{aa}[...] ^{aa} wszystkich domów, które dotychczas nie ^{aa}[...] ^{aa} zarządami.

^{aa}[...] ^{aa} [kapi]tałów zablokowanych w bankach i depozytów ^{aa}[...] ^{aa} [...]wać, aby wypłaty zgodnie z obowiązującymi ^{aa}[...] ^{aa} [...]szano poszczególnym posiadaczom powyższych ^{aa}[...] ^{aa}

^{aa}[...] ^{aa} [...]nie do zakładów rzemieślniczych, jako też pra[...] ^{aa}[...] ^{aa} [...]ch urządzenie takich warsztatów pracy, jak na[...] ^{aa}[...] ^{aa} itp. zostaną złożone w odpowiednich maga[zynach] ^{aa}[...] ^{aa} na żądanie poszczególnych właścicieli po osiedleniu ^{aa}[...] ^{aa} się w innej miejscowości zostaną im takowe przesłane.

W tym samym kierunku działać będzie również dział [ruchomo]ści.

Wreszcie dział przedsiębiorstw handlowych, prze[mysłowy]ch i rzemieślniczych pozostawać będzie pod kierownictwem ^a[...] ^asił.

Pozwalamy sobie wreszcie podnieść, że instytucja ^a[...] ^a się mająca, ma być prowadzoną wyłącznie na zasadach spo[łecznych?].

Podkreślamy, że zarówno dobór osób kierujących po[wyżej] podaną instytucją oraz proponowana stała kontrola rady nadzorczej, w skład której weszłyby osoby desygnowane przez ŻSS (Żydowska Samopomoc Społeczna) oraz AJDC (American Joint Distribution Committee) dałyby pełną gwarancję, że tak konieczna instytucja spełni należycie swoje zadanie i do której zarówno społeczeństwo żydowskie – zmuszone oddać pod opiekę majątki – odniesie się z pełnym zaufaniem.

Dla przeprowadzenia powyższej akcji zwracamy się do AJDC i ŻSS w Krakowie o poparcie powyższej myśli i uzyskanie zalegalizowania przez Władze.

Kraków, dnia 1 sierpnia 1940.

ARG I 824 (Ring. I/287/2)

Opis: odpis, mps, j. pol., 185×240 mm, poważne uszkodzenia i ubytki tekstu, k. 2, s. 2.

b.d., Kraków. Formularz spisowy do rejestracji ludności żydowskiej w Krakowie. Druk niewypełniony

4.

Jüdische Kultusgemeinde in Krakau – Registrierung der jüdische Bevölkerung
Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie – Rejestracja ludności żydowskiej¹⁷

1.	I. Z. – Lb.		
2.	Registrierte – Rejestrowany	Zuname – Nazwisko	
		Vorname – Imię	
3.	Eltern – Rodzice	Vater – Ojciec	Zuname – Nazwisko
			Vorname – Imię

¹⁷ W oryg. kolejne rubryki są ułożone pionowo.

10 Dystrykt krakowski [4]

		Mutter – Matka	Zuname – Nazwisko	
			Vorname – Imię	
4.	Geburtsdatum – Data urodzenia	Jahr – Rok		
		Tag – Dzień		
		Alter – Wiek		
5.	Wohnung – Zamieszkanie	Ort – Miejsce		
		Strasse – Ulica		
		No		
6.	Zivilstand – Stan cywilny	Verheiratet – Żonaty – zamężna		
		Ledig – Wolny		
		Witwe (r) – Wdowiec (a)		
		Geschieden – Rozwiedziony (a)		
7.	Beruf – Zawód			
8.	Aufenthalt – Pobyt	Ständig – Stały		
		Vorübergehend – Czasowy		
9.	Deutscher Sprache mächtig – Znajomość języka niemieckiego	Ja – Tak		
		Nein – Nie		
10.	Ausweis durch – Legitymujący się	Personalausweis – Dowód osobisty		
		Militärbuch – Książeczka wojskowa		
		Geburtschein – Metryka		
		Andere Dokumente – Inne dokumenty		
11.	Kinder unter 16 Jahre – Dzieci poniżej 16 lat	Söhne – Synowie		
		Töchter – Córk		
12.	Religion – Wyznanie	Mos[aisch] – mojż[eszowe]		
		Röm[isch]-kat[olisch] – rz[ymsko]kat[olickie]		
		Ewang[elisch] – ewang[elickie]		
		Konfessionslos – bezwyznan[iowi]		
13.	Bemerkung – Uwaga			

ARG I 817 (Ring. I/351)

Opis: oryg, druk, j. niem., pol., 693×248 mm, k. 1. s. 1.

b.d., Kraków. GŻ w Krakowie, Blankiet poświadczenia obowiązkowej rejestracji dla ludności żydowskiej

5.

Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie

Poświadczenie.

Numer rejestracji

.....
Nazwisko Imię

zamieszkały ulica Nr/.....

uczynił zadość obowiązkowi rejestracji ludności żydowskiej.

Kraków, dn. listopada 1939.

.....
Podpis

ARG I 812 (Ring. I/785/2)

Opis: oryg., druk, j. niem., pol., 155×117 mm, k. 1, s. 1.

Dokument w j. niem. i pol. Edycja na podstawie tekstu polskiego.

6. 10.08.1940, Kraków. Ausweis Nechy Żyłkowicz, zwolnionej z wysiedlenia z Krakowa

Ausweis Nr 209¹⁸

Żyłkowicz N[e]cha¹⁹

ur. 1912, zamieszkała [Kraków, Tarno]werstr[asse]²⁰ 19/4

jest zwolniona z wysiedlenia²¹.

Kraków, 10 sierpnia 1940.

Starosta Miejski

[podpis odręczny] Schmid²²

[pieczęć okrągła] Urząd Generalnego Gubernatora na Okupowanych Ziemiach Polskich

[pieczęć podłużna] Podanie wpłynęło 24 X 1940 rozpatrzono 25 XI 1940

[tłum. z j. niem. Aleksandra Bańkowska]

ARG I 816 (Ring. I/1220/14)

Opis: oryg., druk, mps, stemple, j. niem., 137×104 mm, duże uszkodzenia i ubytki tekstu, k. 1, s. 1.

¹⁸ W AŻIH znajduje się zbiór tego typu dokumentów osobistych. Są to dowody tożsamości Żydów zwolnionych z wysiedlenia z Krakowa między sierpniem a grudniem 1940 r. AŻIH, Gmina Żydowska w Krakowie 1939–1942, sygn. 218/35.

¹⁹ Necha Żyłkowicz była kuzynką Jakuba Rosenberga, sekretarza AJDC w Krakowie. AŻIH, Akta AJDC, sygn. 210/38, k. 42, 210/41, k. 71.

²⁰ W oryg. fragment wydarty. Uzupełniono na podstawie danych Nechy Żyłkowicz w Aktach AJDC, *ibidem*. Tarnowerstrasse – ul. Limanowskiego.

²¹ Zob. przyp. 14 przy dok. 2.

²² Carl Schmid (1889–1966) – od 1915 r. urzędnik administracyjny różnych szczebli w Wittenberdze. Od 1933 r. w NSDAP, od 21 lutego 1940 do 31 marca 1941 r. starosta miejski (*Stadthauptmann*) w Krakowie, następnie w Pradze czeskiej. Od czerwca 1942 r. dyrektor w Wydziale Spraw Wewnętrznych rządu GG. Po wojnie powrócił do administracji w Wittenberdze. *Herrenmenschen*, s. 501.

15.02.1941, Kraków. GG. Szef Dystryktu Krakowskiego. Wydział Wysiedleń II,
Zezwolenie na dalszy pobyt w Krakowie dla Rywki Wittenberg

[1] GENERALNE GUBERNATORSTWO Kraków, dn. 15.02.1941
[Szef] Dystryktu Krakowskiego
Wydział Wysiedleń²³

Do Żyda
Żydówki Wittenberg Rywki²⁴
Kraków, Kommandantur²⁵ 5/14²⁶

[2] Wniosek o zezwolenie na dalszy pobyt w Krakowie z[ostał] uwzględniony.
Wzywa się Pana (ią) do zgłoszenia się dnia podanego na odwrotnej [stronie] między godz. 8 a 12 celem **osobistego** odebrania karty rozpoznawczej [oraz] naramiennego znaku rozpoznawczego dla Żydów, przepisanego urzędowo.
Przynieść należy dwie fotografie wielkości 4×4 cm oraz dowody osobiste.
Taksa za kartę rozpoznawczą oraz znak naramienny wynosi zł 20.

[pieczęć podłużna] Wydział Wyszędleń II
Kraków, Lubicz 4²⁷

ARG I 815 (Ring. I/1220/3)
Opis: oryg., druk, mps, stempel, j. niem., pol., 180×140 mm, uszkodzenia i ubytki tekstu, k. 1, s. 2.
Dokument w j. niem. i pol. Edycja na podstawie tekstu polskiego.

²³ W oryg. niem. Generalgouvernement, Chef des Distrikts Krakau, Aussiedlungsstelle.

²⁴ Nazwisko i imię pisane maszynowo. W AŻIH zachował się odpis kenkarty Rywki Wittenberg. Urodziła się 25 lipca 1890 r. w Krakowie, była żoną Chaskiela Wittenberga i matką Izaka, Berty i Oskara. Z zawodu była rękawiczniczką, jej mąż był krawcem. AŻIH, Gmina Żydowska w Krakowie 1939–1942, sygn. 218/37/5099 i 5100.

²⁵ Ulica Stradomska.

²⁶ Adres wpisany maszynowo. Na pierwszej stronie dokumentu znajduje się nagłówek i adres interesanta oraz tekst zawiadomienia w j. niem., w tym miejscu edycji pominięty. Na s. 2 znajduje się ten sam tekst dokładnie przetłumaczony na j. pol., który tu przedrukowano.

²⁷ W oryg. niem. „Aussiedlungsstelle II. Krakau, Lubicz 4”.

8. 01.1942, Kraków. Kierownictwo Policji Kraków²⁸, Przepustka na opuszczenie getta krakowskiego wystawiona dla Neustadta (5–10.01.1942 r.)

DYREKCJA POLICJI W KRAKOWIE

Przepustka nr 1030

Uprawniająca do wchodzenia i opuszczania dzielnicy żydowskiej

dnia 5 I /10 I 1942 r.

od godz. 12 do 19²⁹.

Ważna z dowodem nr Neustadt³⁰

Oplata: 2 zł

Niemiecki posterunek policji
[podpis] Fehringer[?]

Pozwolenie przejścia dla Żydów!

[tłum. z j. niem. Piotr Kendziorek]

ARG I 814 (Ring. I/785/4)

Opis: oryg., druk, rkps, atrament, j. niem., 106×75 mm, k. 1, s. 1.

²⁸ W oryg. niem. „Polizeidirektion Krakau”.

²⁹ Daty i godziny wpisane ręcznie.

³⁰ Zamiast numeru dowodu znajduje się tu nazwisko. Wpisane ręcznie. Lejb (Leon) Neustadt (1883–1943) – od 1919 r. pracownik AJDC; kierownik referatu do spraw dzieci i sierot oraz referatu zdrowia; wiceprzewodniczący oddziału CENTOS w Warszawie. Od września 1939 do stycznia 1940 r. przewodniczący Komisji Koordynacyjnej, później dyrektor AJDC w GG. Zginął na Pawiaku. AŻIH, Akta AJDC, 210/41, k. 69; *Getto warszawskie*, s. 297–298, 638.

[po 11.08.1940], Warszawa-getto. N.N., *Relacja pt. "קרֶאָקע" [„Kraków”]. Wysiedlenie ludności żydowskiej z Krakowa, działalność Rady Żydowskiej, obozy pracy* (Pustków k. Dębicy, Lipie k. Nowego Sącza)

9.

[1] KRAKÓW³¹

18 maja g[mina] na piśmie przynaglała do przymusowej ewakuacji Żydów³². Przed tą datą [były] pewne kroki gminy również w kierunku ewakuacji tylko uchodźców i niższych warstw. Były radny czuł ^b[...] od Niemców, chciał im pójść na rękę, przygotowywał projekty. Uchodźcy i inni nie mieli ^b[...] motywacji.

Gmina żydowska w ogóle nie starała się zaspokoić potrzeb ludności. ^b[...] 70–80 tysięcy – pozycja ^{bb}[...] ^{bb}, która leżała projektowana na – 17 maja, zostały mi pokazane ich projekty: najtrudniejsza pozycja to była praca przymusowa. 18 [maja] niespodzianka: każdego poniedziałku sprawozdania 1) – z tak niemądrego podejścia – pojedynczego i kolektywnego – 3–4000 osób – nawet dodano pieniądze 20 zł. 11 sierpnia – zarządzenie o załatwianiu próśb – motywy – ważne potrzeby – starszych – ^b[...] ^b. Do 15 [sierpnia?] zakwaterowanie – gmina. 2 Niemców, 1 [...] ³³, pan Bieberstein znaleźli kontakt z najbogatszym – kilkadziesiąt tysięcy zł. 400 tysięcy zł niby na koszty wysiedlenia. Oni obaj wiedzieli i wzięli podwójnie – zdrada. Niemcowi temu ^b[...] ^b Bieberstein – skonfiskowano 400 tysięcy. Kazano podwójnie zapłacić [przez?] Urząd Celny, bo nie można wpłacić więcej niż 500 zł.

Żydowskie gminy chcą ciągnąć profity z żydowskiego nieszczęścia i pieniądze idą na niby wzniosły cel, np. obozy pracy. Wykupują się i pieniądze powinny iść na tych wyjeżdżających³⁴. Ale nie! Zapomniano. Przy ^b[...] ^b przypadkowych ludziach: inni albo uciekają, albo schowani.

Bieberstein – nauczyciel religii w powiatowej szkole – przyzwoity, ograniczony, nie może się dostosować. Z powodu łapówki wpada w ręce nieuczciwych³⁵.

³¹ Dokument zawiera luźne notatki Hersza Wassera z wywiadu przeprowadzonego z uciekinierem, które miały posłużyć do przygotowania końcowej wersji wspomnień. Niestety, dziś w wielu miejscach są niejasne.

³² 18 maja 1940 r. zostało wydane rozporządzenie o wysiedleniu Żydów z Krakowa.

³³ Znaczenia tego słowa nie udało się ustalić. W oryg. żyd. קסלר (przyp. tłum.).

³⁴ Osoby powołane do prac przymusowych miały możliwość wykupić się od nich, płacąc określoną sumę RŻ. Pieniądze te miały być przeznaczone na pomoc dla wyjeżdżających do obozów pracy.

³⁵ Marek Bieberstein został aresztowany latem 1940 r. za wręczenie łapówki przedstawicielowi komisji przesiedleńczej Reichertowi, w celu zwiększenia liczby zezwoleń na pozostanie Żydów w Krakowie. Został skazany na 18 miesięcy więzienia. Zob. A. Bieberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, s. 33–35.

Np.: przy zakupie produktów dla kuchni [po] cenach maksymalnych – 2 [...] ³⁶ – nosidło[?]. Żadna rzecz nie jest legalna. Gangrena, zaczarowany krąg. Słaby charakter – nie potrafi Niemcom powiedzieć „nie”, a przecież ofiarowano mu szacunek i uwagę. Poza ^{bb}[...] ^{bb} wszystko w porządku – i łapanie złego działało i promieniowało – położenie – Dębica – Tarnów – Goldberg ³⁷ – sprawa gazety.

Wysiedlenia teraz: młodszy – obozy pracy, starsi – prowincja lubelska ³⁸. Albo trzeba sobie przygotować furę [?], otacza się dzielnice.

Major-lekarz 180 zł – do ręki – ^b[...] ^b – Rożnów ³⁹ – komisaryczny zarządca – krakowski proces – zygaki.

Poziom życia: Nowy Sącz, Tarnów, Kraków – bylejakosć to standard.

Miejscowi Polacy – dobrze – Ukrainiec – polscy uchodźcy – na żydowskie nieszczęście – dwulicowość. Niemiecki oficer popełnił samobójstwo.

Obozy pracy – 2 większe: Pustków (Dębica) ⁴⁰, Lipie (pod Nowym Sączem) ⁴¹ – 2 rodzaje: 1. SS – wojskowy – płacą po 40 gr za godzinę. Rada Żydowska w obozie otrzymuje 2,50 [zł] na pokrycie wszystkich wydatków. Reszta – kasa. Mieszkania – ^b[...] ^b – hala fabryczna, na podłodze, siano rzadko zmieniane, tygodniami niemyte. Nie było baraku dla chorych. W drugim rodzaju – specjalne baraki czynne cały rok, nieopalone, sienniki.

[tłum. z j. żyd. Sara Arm]

ARG I 826 (Ring. I/674/9)

Opis: oryg., rkps (H.W.*), atrament, ołówek, j. żyd., 158×179 mm, k. 1, s. 1.

³⁶ Znaczenia tego słowa nie udało się ustalić. W oryg. żyd. קאסער (przyp. tłum.).

³⁷ Salomon Goldberg był prezesem RŻ w Tarnowie.

³⁸ W listopadzie 1940 r. 11 000 Żydów krakowskich przesiedlono przymusowo do różnych miejscowości dystryktu lubelskiego.

³⁹ Rożnów (pow. Nowy Sącz).

⁴⁰ Obóz w Pustkowie (pow. Dębica) – utworzony w 1940 r. obóz pracy przymusowej. Początkowo zatrudniał ok. 800 żydowskich więźniów z okolicznych miejscowości, którzy pracowali przy budowie poligonu SS. Jesienią 1941 r. powstał w tym miejscu również obóz dla jeńców radzieckich oraz obóz karny dla Polaków. Jesienią 1942 r. Pustków stał się centralnym obozem SS na dystrykt krakowski GG. Zob. *Obozy pracy*, s. 25–26.

⁴¹ Obóz w Lipiu (pow. Nowy Sącz) – powstały w 1940 r. obóz pracy przymusowej. Więziono w nim ok. 600 Żydów zatrudnionych do prac przy budowie drogi na odcinku Zbyszyce–Rożnów. Zob. *Obozy pracy*, s. 62.

14.06.1942, Warszawa-getto. N.N., *Relacja pt. –29.05)* געשעענישן אין קראָקע "[1942] (8.06 [„Wydarzenia w Krakowie (29.05–8.06) [1942]”]. *Opis przebiegu pierwszej akcji wysiedleńczej w krakowskim getcie*

10.

[1] 14 czerwca 1942 r.

Wydarzenia w Krakowie (29 maja – 8 czerwca)

W piątek 29 maja Niemcy wydali zarządzenie, że do niedzieli, do 4 po południu, wszyscy Żydzi muszą się zarejestrować i ostemplować swoje karty pracy⁴². Rozkaz został wykonany, ale Rada Żydowska ostemplowała karty pracy tylko 14 tysiącom osób; 6 tysięcy zostało bez stempla.

W niedzielę w nocy getto zostało otoczone przez SD⁴³. Część z nich weszła do mieszkań i wyciągnęła stamtąd 2000 Żydów. Pozwolili im, każdemu z osobna, zabrać do 10 kg bagażu. Załadowano na wózki ten bagaż, a później SD ukradła wszystko dla siebie. Ludzie z Sonderdienstu zabrali Żydom wszystkie pieniądze i kosztowności, pozostawiając tylko po 20 zł na osobę. Wyprowadzonych Żydów zgromadzono w Prokocimiu [2] (stacja kolejowa, 3 km od Krakowa), skąd wysłano ich w zamkniętych wagonach. Starców zastrzelono w lasach niepołomickich. Według doniesień, które dotarły, transport ten wysłano do lasów między Tarnopolem a Złoczowem – do „obozu”. Prawdopodobnie wszyscy zostali zamordowani⁴⁴.

Z pierwszym transportem zostali również wysłani prezes⁴⁵ i 7 członków Rady Żydowskiej.

Poniedziałkowy dzień przeszedł spokojnie.

Ale we wtorek 2 czerwca dwa samochody z SS-manami przejechały przez getto. Strzelano w tłum; zabito 14 osób. Było też 15 rannych.

Tymczasem ceny żywności w getcie bardzo wzrosły, bo Żydzi nie mogli wychodzić poza getto i w ogóle zabrakło produktów.

Czwartek, 4 czerwca, o 6 godzinie rano, do getta weszły oddziały SS i SD, które razem z [3] żydowską policją obstawiły wszystkie domy. Ludzi wyciągano z mieszkań według listy. Przy tym padło 80 osób i było 76 rannych (w tym dwóch cywilnych Niemców – przypadkowo).

⁴² Właśc. stemplowano kenkarty, a nie karty pracy. Pozwolenie na pozostanie w getcie oficjalnie mogły dostać osoby zatrudnione w firmach niemieckich, w RŻ i jej instytucjach, takich jak szpitale, sierociniec, kuchnie ludowe, oraz w ŻSS. Zasadniczo odmawiano zezwolenia osobom powyżej 55. roku życia. A. Bieberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, s. 58.

⁴³ SD – tu: Sonderdienst.

⁴⁴ Żydzi krakowscy zostali wywiezieni do ośrodka zagłady w Bełżcu i tam zamordowani.

⁴⁵ Był nim Artur Rosenzweig.

Akcja trwała do 8 wieczór i wtedy wyprowadzono 4000 ludzi. Ludzie do transportu szli pieszo do Prokocimia, skąd odjechali w zaryglowanych wagonach. Cała droga do Prokocimia była zalana krwią. Naoczny świadek naliczył 25 zabitych na szosie. O wpół do dziesiątej w nocy widziano pociąg w Brzesku-Słotwinie⁴⁶, gdzie tamtejsza Rada Żydowska przygotowała dla transportowanych chleb z kawą. Straż jednak nie pozwoliła podać jedzenia zaryglowanym i oblała ludzi przyniesioną kawą. To samo zdarzyło się o wpół do jedenastej w nocy na stacji w Tarnowie. Transport ten widziano też w Tarnopolu.

Piątek, 5 czerwca, wyciągnięto wszystkich chorych ze szpitala, 250 osób. Nie wiadomo, co się z nimi stało. [4] Można wyobrażać sobie najgorsze.

W ciągu sobotniego dnia getto było bez przerwy otoczone przez SD. Dzień przeszedł spokojnie, a wieczorem zarządzono nową rejestrację, która powinna była się skończyć w niedzielę, o 10 rano. Znakiem było: podwójny stempel i niebieska kartka. Znowu trzeba było wysłać 2000 osób.

W czasie niedzielnego dnia zebrano te 2000 osób i wysłano je z getta. 500 z nich w wieku od 18 do 28 lat wysłano do obozu do Płaszowa⁴⁷. Pozostałych – w „nieznanym kierunku”. Na miejscu padło 20 zabitych.

Meble po wygnanych zostały później zebrane przez polską „Służbę Budowlaną”⁴⁸ i zmagazynowane w kazamatach SD.

Poniedziałek, 8 czerwca, oddziały SD opuściły swoje pozycje w getcie.

W Krakowie przed wygnaniem było 20 tysięcy Żydów; teraz pozostało 12 tysięcy, [5] które też nie są pewne jutra.

Liczbę zamordowanych i rannych podane przez Radę Żydowską są oficjalne. W rzeczywistości liczba ofiar jest dużo większa i według oceny naocznych świadków może nawet być dwa razy większa.

[tłum. z j. żyd. Sara Arm]

ARG I 827 (Ring. I/833)

Opis: odpis, rkps (LEG*), atrament, j. żyd., 145×196 mm, drobne uszkodzenia i ubytki tekstu, k. 3, s. 5. Na s. 1 inf. H.W. w j. żyd. (atrament): „2 st-strony. Czerwiec 1942”.

⁴⁶ Brzesko-Słotwina (pow. Tarnów).

⁴⁷ Obóz pracy przymusowej w Krakowie-Płaszowie powstał jesienią 1942 r. W styczniu 1944 r. został zmieniony na obóz koncentracyjny. Autor relacji wymienia tzw. Judenlager I (obóz żydowski I), który mieścił się przy ul. Wielickiej, na terenie cmentarzy żydowskich w Płaszowie, gdzie byli skoszarowani robotnicy przymusowi placówki Ostbahn (Kolej Wschodnia).

⁴⁸ Zapisane w j. pol. alfabetem hebr. Służba Budowlana – zob. hasło „Baudienst” w słowniku.

POWIAT KROSNO

DYNÓW

Po 28.05.1940, Warszawa-getto. N.N., Relacja o egzekucji kilkuset Żydów w Dynowie w 09.1939

11.

We wrześniu [19]39, kiedy oni [Niemcy] weszli do Dynowa w Galicji.

Był samochód SS, zwany „śmierć Żydom”, i oni jechali od miejsca do miejsca, z miasta do miasta, i zabijano i palono Żydów. Szczegóły opowiedział człowiek, który wszystko widział. W Dynowie też zabito kilkuset Żydów⁴⁹. Wszystkich pozostałych wygnano. Został tam tylko jeden Żyd, obywatel amerykański. Po tych strasznych wydarzeniach stojący wtedy na czele gminy sanockiej bardzo energiczny i szanowany człowiek⁵⁰, który dla okolicznych miasteczek zrobił bardzo dużo, zarządził, by zabitych w Dynowie pochować. Pozwolenie otrzymał on dopiero kilka miesięcy później⁵¹. Kiedy odkopano męczenników, oczom ukazał się straszny obraz: zabici trzymali się kurczowo za ręce i nawet później nie można ich było rozdzielić. Najbardziej interesujące jest to, że u jednego znaleziono karteczkę tej treści: „Zaraz umrę, nazywam się tak i tak, i proszę o pochówek na cmentarzu żydowskim”.

[tłum. z j. żyd. Sara Arm]

ARG I 729 (Ring. I/463)

Opis: oryg. lub odpis, rkps, ołówek, j. żyd., 148×208 mm, k. 1, s. 1.

Zał. notka H.W. w j. żyd.: „Anonimowe”.

Druk: *To Live With Honor and Die With Honor!... Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives „O.S.”* [„Oneg Shabbath”], red. Joseph Kermish, Jerusalem 1986, s. 682 (j. ang.).

⁴⁹ 15 września 1939 r. wkraczające wojska niemieckie wymordowały ok. 200 mężczyzn – Żydów przebywających w tym czasie w Dynowie: część w mieście, część w pobliskim lesie Żurawiec. Ponadto ok. 50 Żydów spalili żywcem w synagodze. Zob. Wacław Wierzbieniec, *Z dziejów społeczności żydowskiej Dynowa*, Rzeszów–Dynów 2003, s. 55–56.

⁵⁰ Przewodniczącym RŻ w Sanoku był Leon Werner. Zob. AŻIH, Akta AJDC, sygn. 210/618, k. 1.

⁵¹ Przed 28 maja 1940 r. ekshumowano 200 ciał ofiar egzekucji i pochowano je w 6 mogiłach na tzw. nowym cmentarzu żydowskim. Zob. AŻIH, Akta AJDC, sygn. 210/618, k. 11.

POWIAT RZESZÓW

RZESZÓW

12.

21.12.1941, 23.01.1942, Rzeszów-getto. GŻ w Rzeszowie. Referat Wysiedleńców, L[ajbuś] Jakubowicz, Pisma z 21.12.1941 r. i z 23.01.1942 r. do CKU w Warszawie (na ręce [Hersza] Wassera)

[1] REFERAT WYSIEDLEŃCÓW PRZY GMINIE ŻYDOWSKIEJ W RZESZOWIE

L. 1301/211⁵²

Dn. 21 XII 1941

Wydział: Sekretariat

Dotyczy: Dr Namiot

P.T.

Centralny Komitet Uchodźców w Warszawie

na ręce W. Pana [Hersza] Wassera

Drogi Kolego –

Doszło do naszej wiadomości, że do Warszawy przybyły osoby zamieszkałe ostatnio w Wilnie. Uprzejmie proszę o łaskawe sprawdzenie tej pogłoski i zasięgnięcie u tych osób pewnych informacji o doktorze Lipmanie Namiot, jego żonie i szwagierce Aszkenazównie, zamieszkałych ostatnio w Wilnie przy ul. Wiłkomirskiej 28/11.

W nadziei, że W.P. zechce łaskawie wyrządzić nam tę koleżeńską przysługę i w oczekiwaniu na jak najszybszą miarodajną odpowiedź, pozostajemy gotowi do wzajemnych usług.

z poważaniem

L. Jakubowicz⁵³ [podpis]

[pieczęć] REFERAT WYSIEDLEŃCÓW
przy Gminie Żydowskiej
W RZESZOWIE

⁵² Numer wpisany ręcznie.

⁵³ Lajbuś Jakubowicz – członek RŻ w Rzeszowie oraz komisji finansowej Komitetu Samopomocy Społecznej w Rzeszowie. Zob. AŻIH, Akta AJDC, sygn. 210/614, k. 69.

[2] REFERAT WYSIEDLEŃCÓW PRZY GMINIE ŻYDOWSKIEJ W RZESZOWIE

L. 1301/211⁵⁴

Dn. 21 XII 1941
Wydział: Sekretariat
Dotyczy: Dr Namiot

P.T.

Centralny Komitet Uchodźców w Warszawie
na ręce W. Pana Wassera

Ponieważ pismo nasze L. 1301/41 pozostało dotąd bez odpowiedzi, uprzejmie prosimy po raz wtóry o łaskawe poinformowanie nas, czy w Warszawie znajdują się osoby przybyłe z Wilna i czy w pozytywnym wypadku mogą one udzielić jakiegokolwiek informacji o doktorze Lipmanie Namiot, który wraz z żoną i szwagierką Aszkenazówną zamieszkiwał bezpośrednio przed wojną bolszewicką w Wilnie przy ul. Wiłkomirskiej 28/11.

W nadziei, że tym razem na list nasz otrzymamy szybką i wyczerpującą odpowiedź, pozostajemy gotowi do wzajemnych usług

[pieczęć podłużna] L. JAKUBOWICZ
Kierownik Wydziału Wyszędleńców
przy Gminie Żydowskiej w Rzeszowie⁵⁵
[podpis]

ARG I 993 (Ring. I/1104)

Opis: oryg., mps, rkps, stempel, j. niem., pol., 224×250 mm, k. 2, s. 2.

⁵⁴ Numer wpisany ręcznie.

⁵⁵ W oryg. niem. „Leiter des Umsiedlerreferates bei der jüd[ische] Gemeinde in Reichshof”.

POWIAT TARNÓW

TARNÓW

13. Po 02.1942, Warszawa-getto. [Zygmunt Millet]⁵⁶, *Relacja pt. „Urlop z ghetta”. Relacja z podróży do Dębicy i Tarnowa*

[1] Urlop z ghetta

Owładnęło mną gorące pragnienie wydostać się z ghetta choć na krótki czas, by odetchnąć powietrzem wolności. To może w większej mierze niż wszystko, nawet więcej, niż chęć zobaczenia się z rodzicami, stało się przyczyną, że zacząłem myśleć o wydostaniu przepustki. Myśl ta powstała we mnie jeszcze w czerwcu 1941 r. Ponieważ w Pustkowie k. Dębicy był utworzony obóz⁵⁷, zwróciłem się do obwodowego L., by mi się wystarał o przepustkę celem inspekcji tego obozu. L. zrazu przyrzekł mi, że z łatwością to mi załatwi, że będzie mówił z Zieglem⁵⁸, później jednak oświadczył mi, że jest to niemożliwe.

Na chybił trafił wniosłem podanie do Kreishauptmanna D.⁵⁹, w którym podałem, że moje stosunki rodzinne i majątkowe, [w] szczególności sprawa remontu w domu, pozostającym pod zarządem komisarycznym, czynią mój wyjazd nieodzownym. Prawie odwrotnie otrzymałem pismo zezwalające mi na czasowy pobyt w D[ębicy] w przeciągu 8–10 dni. Z pismem [2] tym zwróciłem się do Rady Żyd[owskiej] Wydział Przepustek, o przekazanie mej sprawy komisarzowi dla dzielnicy żydowskiej⁶⁰. Urzędnik stojący na czele tego wydziału oświadczył mi, że sprawa da się bez trudności załatwić. Upłynęło jednak dobrych kilka tygodni, zanim wreszcie otrzymałem z Rady Żydowskiej wezwanie do zgłoszenia się do Wydziału Przepustek „celem uzyskania informacji w związku ze złożonym przeze

⁵⁶ Zygmunt Millet – funkcjonariusz SP w getcie warszawskim. Pozostawił w ARG kilka relacji m.in. dotyczących policji żydowskiej. Zob. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 5: *Getto warszawskie. Życie codzienne*, oprac. Katarzyna Person, Warszawa 2011, s. 430–433, 492–501, dokumenty nr 51 i 65.

⁵⁷ Zob. przyp. 40 przy dok. 9.

⁵⁸ Ziegler – szef Urzędu Pracy w Warszawie.

⁵⁹ Zapewne chodzi o Kreishauptmanna (starostę powiatowego) Dębicy. W 1942 r. był nim Ernst Schlüter.

⁶⁰ Komisarz dla dzielnicy żydowskiej – niemiecki urzędnik sprawujący nadzór nad gettem warszawskim. Funkcję tę pełnił Heinz Auerswald.

mnie podaniem o przepustkę”. Rozumie się, że z biciem serca następnego dnia byłem już w Wydziale Przepustek. Tu oświadczono mi, że przepustkę otrzymałem, ale winienem wnieść opłatę w kwocie zł 200,-. Kiedy tłumaczyłem urzędnikowi, że nie jestem w stanie opłacić tak wielkiej kwoty, pokazał mi w pierwszym rzędzie inne przepustki, na których opłaty były wyższe, i powiadomił mnie, że wysokość opłaty jest zależna od Gminy⁶¹, ale w każdym indywidualnym przypadku oznaczona jest przez urząd komisarza dzielnicy żydowskiej. [3] Oświadczyłem, że wniosę wobec tego prośbę do komisarza o zmniejszenie tej opłaty i że do tej prośby dołączę świadectwo ubóstwa.

Następnego dnia złożyłem rzeczywiście u tegoż urzędnika podanie o zniesienie opłaty i dołączyłem do tegoż zaświadczenie podpisane przez kierownika Służby Porządkowej, stwierdzające, że znajduję się w bardzo ciężkich warunkach materialnych i nie jestem w stanie pokryć żądanej opłaty. Urzędnik przyrzekł mi, że uda mi się może zniesienie opłaty, wewnętrzne, ale w jaki sposób, nie powiedział. Przy następnej mojej bytności powiedział mi, że władze niemieckie zakazały przedkładania wszelkich podań o zniesienie opłat. Na dowód tego pokazał mi pismo z Komisarjatu, w którym było powiedziane, że w konkretnym wypadku uwzględnia się obniżenie opłat, lecz na przyszłość zakazuje się przedkładania tego rodzaju podań. Zwróciłem uwagę wtedy temu urzędnikowi, że pismo to nie ma charakteru okólnikowego i zażądałem kategorycznie przedłożenia [4] mojego podania, oświadczając, że w przeciwnym razie złożę wprost podanie do Komisarza z pominięciem Rady Żydowskiej. Uczyniłem przy tym zarzut Radzie Żyd[owskiej], w szczególności jemu, jako jej przedstawicielowi, że Rada, wiedząc, iż wydawanie przepustek związane jest z opłatami, nie poucza interesantów o tym, ażeby w podaniu o uzyskanie przepustki ci mogli od razu przedstawić swoje stosunki majątkowe przy dołączeniu odpowiednich świadectw ubóstwa dla uzyskania czy to zwolnienia z opłaty, czy też zmniejszenia tej opłaty do minimum. Rozumie się, że urzędnik na ten zarzut nie mógł mi dać żadnego wyjaśnienia, ale o ile wiem, aż dotąd, a upłynęło od tego czasu już dobrych kilka miesięcy, sposobu załatwienia tych spraw nie zmieniono.

Tymczasem termin ważności przepustki powoli upływał. Na dwa dni przed końcem ważności jej złożyłem ponowne podanie o przedłużenie jej ważności. I znowu po upływie 2–3 tygodni otrzymałem zawiadomienie [5] z Rady Żydowskiej. Tym razem zakomunikowano mi, że obniżono mi opłatę do kwoty zł 50,-, lecz kiedy chciałem ją wpłacić, zażądano ode mnie zł 100,-, motywując, że Komisarz wprawdzie obniżył opłatę do kwoty zł 50,-, ale winienem wpłacić za przepustkę, której termin ważności upłynął, także zł 50,-. Na próżno tłumaczyłem urzędnikowi, że przecież pierwszej przepustki nie podjąłem, zaś na drugiej przepustce wypisana jest opłata zł 50,-; kategorycznie stał na stanowisku, że muszę opłacić 100,- zł. Było coś tak nielogicznego w żądaniu urzędnika, że udałem się do sekretarza pre-

⁶¹ Tj. Rady Żydowskiej.

zesa Rady Żyd[owskiej], adw[okata] W.⁶², i skłoniłem go, że wraz ze mną udał się do Wydziału Przepustek i tam po długich targach wreszcie udało się sprawę w ten sposób załatwić, że wpłaciłem kwotę zł 50,-, a nadto wystawiłem zobowiązanie, że kwotę 50,- zł za pierwszą przepustkę, która straciła już ważność, zapłacę, o ile takie żądanie zostanie wysunięte przez Komisarza dla dzielnicy żyd[owskiej].

Po załatwieniu tej formalności urzędnik oświadczył, że na [6] podstawie tej przepustki (a była to tzw. przepustka kolejowa⁶³, zezwalająca Żydowi ... na przejazd od dnia ... do dnia na przejazd z Warszawy do D[ębicy] i z powrotem III klasą pociągu osobowego) – uzyskam zezwolenie na wyjście z dzielnicy żydowskiej. Początek ważności przepustki opiewał na dzień 10 października. W dniu 9 października ok. godz. 3 po południu otrzymałem obydwie dokumenty, to jest wyżej opisaną przepustkę kolejową oraz drugą przepustkę zezwalającą na wyjście z dzielnicy żydowskiej w dniu 10 października. Ponieważ na tej drugiej przepustce nie było uwidocznione prawo wejścia z powrotem do ghetta, zapytałem, w jaki sposób wejść z powrotem. Na to otrzymałem odpowiedź, że po przyjeździe winienem zwrócić się do Transferstelle przy ul. Królewskiej 21, gdzie przepustkę na wejście otrzymam.

Jeszcze tego samego dnia, tj. w dniu 9 października, postanowiłem wyjść do dzielnicy aryjskiej, celem odwiedzenia jednego znajomego. Wprawdzie przepustka opiewała tylko na jeden dzień, tj. 10 października, ale [7] liczyłem na to, że żandarm nie zwróci na to uwagi. Rzeczywiście bez żadnych trudności przeszedłem. Nie zapomnę nigdy tego wrażenia. Nie zapomnę nigdy tego wrażenia, jakie miałem po przejściu tzw. wachy, po przejściu z największego obozu koncentracyjnego, jaki zna historia. Uczuciowość wszelka i wszelki sentymentalizm, litość i inne tego rodzaju uczucia u każdego Żyda z ghetta wyraźnie stępiały. Niemniej jednak czułem, jak po opuszczeniu dzielnicy żydowskiej łązy spływają po moich policzkach. Szedłem w stronę ul. Wolskiej dawno znanymi ulicami. Obraz, jaki mi się tu przedstawił, był całkiem różny od tego, jaki się widziało na ulicy żydowskiej. Spokój na ulicy, nie było tu widać tego gorączkowego ruchu, jaki spotykało się w Dzielnicy, natomiast przed sklepami, w szczególności, zdaje się, tytoniowymi, widziano długie ogonki ludzi biednie ubranych. Nie była to zresztą ta dawna ul. Wolska. Jakies przynębienie i przytłoczenie wiało, zda się, z każdego kamienia, [8] z każdego domu.

Tegoż dnia po kilku godzinach wróciłem do domu. Na „wasze” zatrzymał mnie policjant granatowy, po czym dostąpił żandarm, obszukali mnie, w szczególności kieszenie, czy nie przenoszę szmuglu, i przepuścili. Następnego dnia z małą teczką, w której miałem tylko bieliznę, wyruszyłem ponownie już w celu wyjazdu. Postanowiłem nie jechać w czapce Służby Porządkowej, aby nie zwracać na siebie uwagi. Drżałem też, że teraz, przy ponownym przejściu, będę miał trudności

⁶² Zapewne chodzi o Zygmunta Warmana, który był zastępcą sekretarza generalnego RŻ. Sekretarzem prezesa RŻ był Leon Tenenbaum.

⁶³ Zakaz jazdy koleją – zob. przyp. 15 przy dok. 2.

z przeniesieniem teczek, w której miałem bieliznę. Stałem przed wylotem na Chłodnej i w tym momencie, kiedy żandarm był zajęty rozmową z jakąś kobietą, pewnym krokiem zwróciłem się do policjanta granatowego, pokazałem mu przepustkę i przeszedłem.

Był piękny dzień. Przechodziłem ul. Chłodną, pl. Żel[aznej] Br[amy] koło dawnego mojego mieszkania, potem ulicą łączącą pl. Żel[aznej] Br[amy] z Marszałkowską i Marszałkowską. Ulice robiły wrażenie wymarłego [9] miasta. Spokój, ruchu prawie żadnego, jakiś odmienny świat od tego, który zaledwie kilkanaście, a nawet kilka metrów stąd znajdował się w dzielnicy żydowskiej.

Odwiedziłem przede wszystkim jedną moją bardzo bliską znajomą. Gdy spotkaliśmy się, objęliśmy się i przez długie chwile nic do siebie nie mówiliśmy. Tej znajomej przez rok przeszło nie widziałem. Odwiedziłem jeszcze kilku znajomych. Bardzo często zdejmowałem opaskę, albowiem widziałem z min moich znajomych, że jest to im nieprzyjemne, gdy chodzę w opasce. Czy to chodziłem w opasce, czy bez, nikt na mnie nie zwracał uwagi. Opaskę zdejmowałem tam w szczególności, gdy musiałem jechać tramwajem. Urządzałem się w takich wypadkach w ten sposób, że wchodziłem do jakiegoś znajomego w opasce, a stamtąd wychodziłem na ulicę bez opaski. Zdawało mi się z początku, że zabawię w Warszawie kilka dni, później jednak doszedłem do przekonania, po widzeniu [10] się ze znajomymi i po załatwieniu pewnych spraw osobistych, że więcej w tej drugiej Warszawie nie mam już do szukania i postanowiłem jeszcze wieczorem tego samego dnia udać się w dalszą podróż.

Wszedłem bez opaski na dworzec kolejowy. Tam kupiłem sobie bilet, poszedłem jeszcze do znajomych i tam poradzono mi, aby nie wsiadł na Dworzec Głównym, gdyż do pociągu się nie dostanę, a raczej żebym pojechał na Dworzec Wschodni. Zdjąłem więc opaskę i wsiadłem do tramwaju. Pasażerowie w tramwaju zachowywali się całkiem inaczej niż przed wojną. Wszystko siedziało milczące, jeden do drugiego nic nie mówił, widać było, że ludzie ci albo czują się obco, albo ich coś męczy. W ten sposób dojechałem na Dworzec Wschodni. Dworzec był zaciemniony, nawet tunele; nigdzie żadnego informatora, u portiera dowiedziałem się tylko, z którego peronu pociąg odchodzi. Na dworcu widziałem masę żołnierzy i umundurowanych Niemców z rozmaitych [11] formacji i organizacji.

Pociąg nadszedł z opóźnieniem 3-godzinny. Wszedłem do przedziału zupełnie ciemnego i siadłem przy oknie, mając prawą rękę opartą o ścianę wagonu. Ostrożnie wyciągnąłem opaskę i nasunąłem ją sobie na rękaw. Naprzeciwko mnie usiadło jakichś dwóch panów, którzy mówili do siebie szeptem i którzy mieli na prawych rękach jakieś okrycia. Od razu poznałem, że to są także Żydzi. W przedziale siedziało jeszcze kilka osób. W pewnej chwili dwaj panowie spytali, gdzie pociąg się znajduje i dowiedzieli się, że pociąg ruszył właśnie z tej stacji, do której oni jechali. Wybiegli na korytarz i wtedy jeden z pasażerów zwrócił uwagę, że to

byli Żydzi i mieli zamaskowane opaski. Kiedy ci panowie chcieli wrócić następnie do przedziału, pozostali pasażerowie już na to nie pozwolili. Rozpoczęła się natomiast rozmowa o Żydach tchnąca antysemityzmem. Jeden tylko z pasażerów, jakiś robotnik, opowiadał, że był w ghetcie, opisywał [12] z pełnym obiektywizmem wstrząsające wrażenie, jakie wywarł na nim widok ludzi konających na ulicy, ale wobec antysemickiego nastroju panującego w otoczeniu zastrzegał się ciągle, że Żydów mu wcale nie żal.

W ten sposób dojechałem do Krakowa. W Krakowie miałem czekać na pociąg w kierunku T[arnowa] dwie godziny. Wsiadłem i wszedłem do poczekalni, a kiedy następnie zamierzałem wyjść na peron, i portierowi niemieckiemu zresztą pokazywałem mój bilet, ten zatrzymał mnie, zawołał Niemca drugiego z Bahnpolizei⁶⁴, i zawiadomił go, że ma pobrać ode mnie grzywnę w wysokości 6 zł za nieokazanie przepustki. W tej chwili wyjąłem przepustkę, aby ją okazać, ale było już za późno. Przez policjanta zostałem odprowadzony na komisariat kolejowy i tam próbowałem się jakimś starszemu Niemcowi wytłumaczyć – nikogo prócz mnie i jego nie było – ale oświadczył mi, że musi grzywnę pobrać i dodał: [13] „Sie verstehen in welchen Zeiten wir leben”⁶⁵.

Z trudem wielkim dostałem się następnie do pociągu idącego w kierunku T[arnowa], ponieważ było wielkie przepełnienie. Zwrócić muszę od razu uwagę, co się rzucało zresztą w oczy, że tutaj widać już było o wiele więcej podróżnych – Żydów, aniżeli w Kongresówce⁶⁶. Moja przepustka opiewała do miasta D[ębicy], ale postanowiłem wstąpić jeszcze do Tarnowa. Bałem się, czy nie będę miał jakichś trudności przy wysiadaniu, ale zauważyłem, że jakkolwiek w Tarnowie przy wyjściu stał także posterunek niemiecki, przepustek kolejowych dla Żydów nie oglądano. Przeszedłem więc do miasta całkiem spokojnie. W Tarnowie ghetta nie ma⁶⁷. Tramwaje w połowie były przeznaczone dla Żydów, w połowie dla nie-Żydów; taryfa dla Żydów jednakowoż była dwukrotnie wyższa od normalnej.

Zajechałem tramwajem do moich krewnych i tu otrzymałem dalsze informacje o życiu Żydów w T[arnowie]. Ghetta nie ma, jednakowoż było wolno Żydom chodzić tylko pewną stroną ulicy, [14] przy czym nawet na tej samej ulicy raz po prawej, a raz po lewej stronie chodnika, zależnie od tego, który chodnik był ładniejszy. Żadnych napisów nie było, niemniej w razie przekroczenia były nakładane przez policję polską kary.

⁶⁴ (niem.) policja kolejowa.

⁶⁵ (niem.) Pan rozumie, w jakich czasach żyjemy.

⁶⁶ Kongresówka (Królestwo Kongresowe, Królestwo Polskie) – powstałe na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 r. niesuwerenne państwo polskie, obejmujące część ziem polskich pod zaborem rosyjskim. Obywatele II Rzeczypospolitej mimo zjednoczenia ziem polskich dostrzegali i odczuwali granice rozbiorowe.

⁶⁷ Getto w Tarnowie utworzono na mocy zarządzenia komisarza miasta z 9 lipca 1942 r. Wcześniej obowiązywały Żydów liczne zakazy chodzenia określonymi ulicami.

Odnosnie [do] nieruchomości nie byli wprowadzeni zarządcy komisarzyczni, natomiast tam tylko, gdzie właściciel lub współwłaściciel był nieobecny, byli ustanawiani administratorzy ze strony magistratu dla całych nieruchomości. Administratorzy zresztą wypłacali bez ograniczenia dochody właścicielom obecnym. Sklepy Żydzi mogli prowadzić bądź sami, ale [s] większość, i to znaczniejszych firm, prosiła z własnej woli o ustanowienie zarządów komisarzycznych. Zresztą stosunki były bez porównania lepsze aniżeli u nas w Warszawie nawet przed wprowadzeniem ghetta. U wielu Żydów kwaterowali Niemcy. U mojej krewnej np. z rządu już był czwarty kwaterunek niemiecki. Obecnie, podczas mojego pobytu, kwaterował tam jakiś [15] gestapowiec z żoną. Przyszedł z nakazem kwaterunkowym w południe, koło wieczora zjawił się jeszcze raz i to z bombonierką dla mojej siostrzenicy, a dowiedziawszy się, że ja przyjechałem z Warszawy, wyciągnął paczkę papierosów i mi ją podarował. Pochodził z Grazu i teraz żona przyjechała do niego na 3 tygodnie, wobec czego dostał nakaz kwaterunkowy.

Na głównej ulicy, na Krakowskiej, widać już prawie same niemieckie sklepy, w których wolno jedynie Niemcom kupować. Rabunków i rekwizycji mebli tego rodzaju, jak widzieliśmy w Warszawie, nie było; natomiast w ostatnich czasach w szczególności zdarzały się łapanki na ulicach, przy czym złapanych odwożono do Pustkowie. O kilku znajomych dowiedziałem się, że zginęli po „przesłuchaniu” w Gestapo.

Po 2-udniowym pobycie w T[arnowie] pojechałem dalej. [Dębica] Jest to małe miasteczko, położone 45 km za Tarnowem. I tam ghetta nie było, natomiast [16] istniały innego rodzaju ograniczenia, że Żydom w określonych godzinach nie wolno było kupować ani w sklepach, ani też na rynku. Zauważyłem tu rzecz charakterystyczną: wiele sklepów prowadzili obecnie Polacy i to głównie inteligencja, jak sędziowie, b[yli] urzędnicy, prokuratorzy, którzy pełnili dawniej swe funkcje w innych miastach, a teraz na skutek wypadków wojennych wrócili z powrotem do swojego miasta rodzinnego, względnie do swoich rodzin. Zarząd miasta Dębicy, na którego czele stał profesor gimnazjalny S., nie tylko nie szedł w niczym z pomocą ludności żydowskiej, ale gdzie mógł, to utrudniał Żydom życie. Nasz dom np. w Dębicy został zbombardowany przez nalot niemiecki w ten sposób, że połowa domu ocalała, a druga została zniszczona, jakby odcięta nożem. Otóż w tej ocalałej części znajdował się motor, pędzący wodociąg. Zarząd miejski zabrał ten motor, zabrał całą cegłę i drzewo, a wszystko to pod pozorem, że to [17] poszło na kosztą uprzątnięcia. Część placu z podburzonego domu również bez żadnego porozumienia się przeznaczono na ulicę.

Jeżeli chodzi o stosunki drożyźniane, to ceny w Dębicy były kilkakrotnie niższe od cen nawet w Warszawie aryjskiej.

Po kilkudniowym pobycie w D[ębicy] wstąpiłem ponownie do Tarnowa w przejeździe. Tu nastąpiła już pewnego rodzaju zmiana, a mianowicie Żydom już

nie wolno było chodzić w ogóle pewnymi ulicami głównymi, natomiast wolno im było chodzić tylko bocznymi ulicami (II [19]42)⁶⁸.

ARG I 721 (Ring. I/610)

Opis: odpis (3 egz.), rkps (CA*), ołówek, j. pol., 150×210 mm, k. 51, s. 51.

Zał. notka H.W.: „Przekazała Salomea Ostrowska, pisał adwokat [Zygmunt] Milet [Millet]”.

Edycja na podstawie 1. egz. odpisu, k. 17, s. 17.

14. 18.06.1942, Warszawa-getto. N.N., Relacja pt. „Tarnów”. Relacja o akcji wysiedleńczej w Tarnowie w dniach 11–13.06.1942 r.

[1] 18 czerwca 1942 r.

Tarnów

Przyjechał z Tarnowa ktoś, kto udał się tam specjalnie w celu sprowadzenia do Warszawy kilku osób. Opowiada on, że już na 10 dni przed pogromem otrzymali Żydzi zakaz opuszczania swoich mieszkań. Na mocy tego zakazu nie wolno było Żydom nie tylko opuszczać swych domów i wychodzić na ulice, ale nie mogli nawet przestąpić progu korytarzy ani wchodzić do mieszkań sąsiadów. Ci z Żydów, którzy nie posiadali w mieszkaniach zapasów żywności, znosili głód. Po dziesięciu dniach takiego aresztu domowego otoczyli żandarmi domy zamieszkałe [s] przez Żydów, a specjalnie w tym celu przybyły oddział Niemców rozpoczął dzikie mordowanie Żydów, zabijając kilka tysięcy osób. Następnie wypędzili Niemcy z mieszkań 8 tysięcy Żydów, zebrali ich wszystkich w parku i tam kazali im klęczeć przez 24 godziny. Po tym czasie część załadowano na samochody i odwieziono w niewiadomym kierunku, część zaś zaprowadzono na cmentarz żydowski. Tam kazano się Żydom rozebrać do naga, po czym wystrzelano [2] ich wszystkich karabinami maszynowymi. Ogółem liczby zabitych Żydów w Tarnowie oblicza się na 8 tysięcy

⁶⁸ Zarządzenie z 7 lutego 1942 r. zakazywało Żydom przechodzenia przez ulice Krakowską i Wałową, z Basztowej na Wałową, z Rybnej na Żołnierską, z Kupieckiej na Wałową oraz chodzenia ulicami Małe i Wielkie Schody. Zarządzenia te ograniczały możliwość przejścia ze wschodniej do zachodniej części miasta do jednego miejsca – Bramy Pilzneńskiej.

ludzi⁶⁹. Ubrania wystrzelonych Żydów przywieźli żołnierze niemieccy z cmentarza do miasta, gdzie ich podobno niemiecka ludność Tarnowa witała owacyjnie z kwiatami. Pierwszego dnia mordowanie odbywało się całkiem dziko, później podobno udało się pewną ilość Żydów wyreklamować na podstawie jednostronnych zaświadczeń pracy.

Owa osoba, która pojechała do Tarnowa, udała się tam w charakterze aryjczyka. Nie udało się jej wspomnianych osób przywieźć do Warszawy, gdyż domy żydowskie były zamknięte i otoczone, i nie było do nich żadnego dostępu. W ciągu tego okresu, kiedy Żydzi więzieni byli w swych mieszkaniach, zapanała w Tarnowie drożyzna tak wielka, że cena chleba wynosiła 40 zł za 1 kg.

ARG I 1026 (Ring. I/919)

Opis: odpis, rkps (E*), ołówek, j. pol., 154×193 mm, k. 1, s. 2.

Na s. 2 inf. H.W. w j. żyd. (atrament): „1 st-strona. 1942”.

⁶⁹ Pierwsza akcja wysiedleńcza w Tarnowie została przeprowadzona w dniach 11–18 czerwca 1942 r. Do ośrodka zagłady w Bełżcu wywieziono 3500 osób, ok. 3000 zamordowano na miejscu, ok. 6000 osób rozstrzelano w lesie w Zbylitowskiej Górze pod Tarnowem. Adam Bartosz, *Tarnowskie judaica*, Warszawa 1992, s. 54.